ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ Σ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΟΥ

ΤΑ ΠΑΙΓΝΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
Α΄ ΜΕΡΟΣ

Εἰσαγωγὴ

Οἱ 'Αρχαῖοι Ἕλληνες εἶναι γνωστοὶ ἀνὰ τὸν κόσμον μέσῳ τῆς τέχνης των, τῆς φιλοσοφίας των, τῶν μύθων, τῶν πολέμων των, ἀλλ' ἐλάχιστα μέσῳ τοῦ δημοσίου καὶ δὴ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου. Εἰς τὸν τομέα δὲ τῶν παιδιῶν ἡ ἄγνοια εἶναι μεγαλυτέρα. Εἰς τὸ παρὸν θὰ ἀνατρέξωμεν εἰς τὰς πηγὰς διὰ τὴν περιγραφήν, καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς παιδιὰς καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ παίγνια (Σημειωτέον ὅτι ἡ λέξις παίγνιον δὲν ἐδήλου μόνον τὸ ἄθυρμα, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ τὴν παιδιάν, ὅλην δηλαδὴ τὴν διαδικασίαν ἑνὸς παιγνιδίου).

Εἶναι κάπως περίεργον τὸ ὅτι ὑπάρχει μία ἀντιφατικότης μεταξὺ τῆς πληθύος τῶν παιγνίων τῶν 'Αρχαίων καὶ τῆς ἀγνωσίας τῶν νεωτέρων ἐπὶ τοῦ θέματος. Οἱ 'Αρχαῖοι δηλαδὴ Ἕλληνες ἔπαιζον πολὺ καὶ λόγῳ χαρακτῆρος καὶ λόγῳ σχολῆς (πβ. καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἀναφερόμενον ἐν «Τιμαίῳ» 22 β 4 *Ἕλληνες, ἀεὶ παῖδές ἐστε, γέρων δὲ Ἕλλην οὐκ ἔστι*), οἱ συγγραφεῖς ὅμως δὲν εἶπον ἱκανὰ περὶ τῶν παιδιῶν (ἢ δὲν διεσώθησαν ἱκανά), ὥστε οἱ νεώτεροι ἀγνοοῦν ἐν πολλοῖς τὴν περιοχὴν αὐτὴν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ βίου. Τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐνησμενίζοντο εἰς τὸ παίζειν φαίνεται καὶ ἐκ τῆς περιπτώσεως τῆς διατηρήσεως τῶν λέξεων παίζω, παιδιά, παίγνιον, ἀναλλοιώτων μέχρι σήμερον εἰς τὸν προφορικὸν καὶ γραπτὸν λόγον. 'Ακόμη διετηρήθη καὶ ἡ ὁμηρικὴ λέξις ἄθυρμα. Μόνον ἡ λέξις ἀθύρω ἔπαυσε χρησιμοποιουμένη. 'Ενταῦθα ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι ὅλαι αὐταὶ αἱ λέξεις (πλὴν τῆς ἄθυρμα) γεννήτορα ἔχουν τὴν λέξιν παῖς. Γλωσσικὴ εὐστοχία τῶν 'Ελλήνων καὶ ἐδῶ, ποὺ δὲν ἀπαντᾷ παρ' ἄλλοις λαοῖς[1].

'Επίσης ἀρκετὰ παίγνια παιζόμενα τότε, ἐξακολουθοῦν νὰ παίζωνται παρὰ τῶν Νεοελλήνων πανομοιοτύπως, ὅπως π.χ. τὸ «κρυφτό», ἡ «κούνια», τὰ «μονὰ-ζυγά», τὰ «ψαράκια», τὸ «ἀλογάκι», τὸ «μπίζ» κλπ. ἢ πως παρηλλαγμένα, ὅπως π.χ. οἱ «καβάλες», τὰ «κότσια», ἡ «γουβίτσα» κλπ. 'Ωρισμέναι προσέτι ὁρολογίαι μετεβιβάσθησαν σχεδὸν ἀναλλοίωτοι μέχρις ἡμῶν. Καὶ σήμερον π.χ. ὁ ἡττώμενος λέγεται «γάϊδαρος», (*ὄνος*, παρ' 'Αρχαίοις)˙ τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ εἰς τούς ἀστραγάλους, τὴν σφαῖραν κ.ἄ. 'Ο πρῶτος τῇ τάξει εἰς τοὺς ἀτραγάλους καὶ νῦν καλεῖται «βασιλιᾶς» κλπ. 'Αντιθέτως καὶ ὅλως παραδόξως σχεδὸν οὐδεμία ὀνομασία παιδιᾶς παρεδόθη εἰς τοὺς Νεοέλληνας ἀναλλοίωτος. Οἱ ἀστράγαλοι δὲν λέγονται ἁπανταχοῦ τῆς 'Ελλάδος ἔτσι˙ ἀλλὰ «βεζύρης», «κότσια» κλ.π., τὸ δὲ «κρυφτὸ» (κρυπτίνδα) καὶ ἡ «τυφλόμυγα» (μυῖα χαλκῆ) ἀποτελοῦν ἐξαιρέσεις. 'Η δὲ διελκυστίνδα μετέπεσε σήμερον εἰς τὰς ἀθλοπαιδιὰς τῶν σχολείων μᾶλλον ἢ παρέμεινε καθ' αὐτὴν παιδιά. 'Εκ τῶν ἀθυρμάτων διετηρήθησαν ὀνομασίαι τινὲς ἐν τῇ καθαρευούσῃ, οἷον αἱ πλαγγόνες, τὰ σεῖστρα, τὰ νευρόσπαστα κλπ.

1. Ἄλλαι ὁρολογίαι

'Εκτὸς τῶν λέξεων παιδιὰ καὶ παίγνιον, εἴπομεν ὅτι ἐχρησιμοποίουν καὶ τὴν λέξιν ἀθύρω, ἄθυρμα. Ἤδη παρ' 'Ομήρῳ ἐκτός τοῦ ρήματος *παίζω* (ἔνθα σημαίνει καὶ χορεύω, παίζω μουσικὸν ὄργανον, διασκεδάζω) ὑπάρχει καὶ ἡ λέξις *ἀθύρω*

(=παίζω) καὶ *ἄθυρμα* (= παίγνιον, παιδιά)[2]. Ἡ θεραπαινὶς Μελανθώ, παιδίσκη οὖσα, εἶχε δεχθῆ ἀπὸ τοὺς Ὀδυσσέα-Πηνελόπην πολλὰ παίγνια (*παῖδα δὲ ὥς ἀτίταλλε, δίδου δ' ἄρ' ἀθύρματα θυμῷ*, σ 323). Καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ Ὁμήρου ἀπαντοῦν αἱ λέξεις παίζω, ἄθυρμα κλπ. Πέραν τῶν ἀνωτέρω ἀναφερθέντων ὅρων ἐχρησιμοποιεῖτο σπανίως καὶ ἡ λέξις *παιγνία* ὑποδηλοῦσα καὶ αὕτη, ὡς ἡ λέξις παιδιά, τὸ παίγνιον καὶ τὴν διασκέδασιν (πβ. *μετὰ παιδιᾶς*= χάριν διασκεδάσεως, κλπ.).

Ἐπίσης οἱ νεώτεροι ὅροι «κερδίζω», «χάνω», «νικῶ», «νικῶμαι», ἀρχαίαν ἔχουν τὴν καταγωγήν, εἴτε ἐτυμολογικῶς καὶ ἐννοιολογικῶς εἴτε ἁπλῶς ἐννοιολογικῶς· *κερδαίνω, ἀπολαμβάνω, χαόω (>χάνω), νικῶ, ἡττῶμαι, ἐκκυβεύομαι* (χάνω), *(ἀπο)λείπομαι* (χάνω), *ἀπόλλυμι*. Ὁ Πλούταρχος π.χ. χρησιμοποιεῖ τὸ νικῶ ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ νικῶ-κερδίζω καὶ τὸ ἡττῶμαι ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ νικῶμαι-χάνω («Ἀρταξέρξης», 17). Εἷς κανὼν τῶν παιδιῶν γενικῶς ἦτο τὸ *διαπαίζειν*· τὸ παίζειν δηλαδὴ μέχρι τέλους τῆς παιδιᾶς καὶ μὴ ἀποχωρεῖν προώρως.

2. Ἡ ἀρετὴ τῆς παιδιᾶς

Ὅπως εἰς τὸν ἀθλητισμὸν (ὅστις εἶναι μία μορφὴ παιδιᾶς) οὕτω καὶ εἰς τὰ παίγνια οἱ Ἀρχαῖοι προσεπάθουν νὰ εἶναι καλοπροαίρετοι, οὐχὶ φιλέριδες, ἔντιμοι, σώφρονες καὶ νὰ χαίρωνται τὴν χαρὰν τῆς παιδιᾶς καὶ τῆς νίκης ἢ νὰ ὑφίστανται ἀξιοπρεπῶς τὴν ἧτταν. Ὁ Ἀριστοτέλης («Ρητορική», 1370b3, 1371α3) λέγει σχετικῶς μὲ τὴν χαρὰν καὶ τὴν ἐπιδίωξιν τῆς νίκης. *Καὶ τὸ νικᾶν ἡδύ, οὐ μόνον τοῖς φιλονίκοις, ἀλλὰ πᾶσιν... ἐπεὶ δὲ τὸ νικᾶν ἡδύ, ἀνάγκη καὶ τὰς παιδιὰς ἡδείας εἶναι τὰς μαχητικὰς καὶ τὰς ἐριστικάς· πολλάκις γὰρ ἐν ταύταις γίγνεται τὸ νικᾶν· καὶ ἀστραγαλίσεις καὶ σφαιρίσεις καὶ κυβείας καὶ πεττείας.* Ὁ δὲ Πλούταρχος («συμποσιακὰ προβλήματα» II, 1, 13): *Οἱ δὲ τὸν καιρὸν εἰδότες καὶ φυλάττοντες αὐτῷ τῷ Πλάτωνι μαρτυροῦσιν ὅτι τοῦ πεπαιδευμένου καλῶς ἔργον ἐστὶ τὸ παίζειν ἐμμελῶς καὶ κεχαρισμένως.*

Χαρακτηριστικὸν εἶναι ἐπίγραμμα Ἀγαθίου τοῦ Σχολαστικοῦ τοῦ Μυριναίου, τοῦ ἐκ Μυρίνης τῆς Αἰολίδος (6ος αἰὼν μ.Χ.) ἐπιγραφόμενον *εἰς Τάβλαν* (Anthologia Graeca, τόμ. β', IX, 767, Λειψία, Tauchnitius, 1819-1829).

Ἑζόμενος μὲν τῇδε παρ' εὐλάιγγι τραπέζῃ-παίγνια κινήσεις τερπνὰ βολοκτυπίης. – Μήτε δὲ νικήσας μεγαλίζεο, μήτ' ἀπολειφθεὶς – ἄχνυσο, τὴν ὀλίγην μεμφόμενος βολίδα. – Καὶ γὰρ ἐπὶ σμικροῖσι νόος διαφαίνεται ἀνδρός· – καὶ κύβος ἀγγέλλει βένθος ἐχεφροσύνης.

Ὁμοίως ὁ Ἀγαθίας αὐτόθι εἰς ἕτερον ἐπίγραμμά του λέγει· *Δεῖ γὰρ μήτε πονεῖν ἐν ἀθύρμασι, μήτε παίζειν ἐν σπουδῇ· καιρῷ δ' ἴσθι νέμειν τὸ πρέπον.* (ὡς ἀνωτέρω, τόμ. β', IX, 769). Βεβαίως πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι, ἰδιαιτέρως καὶ ἐκπρεπῶς, κατὰ τὰ τυχηρά, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, παίγνια, τὰ «ἐπὶ χρήμασι» τῶν Ἀρχαίων, ὑπῆρχον οἱ ἄτακτοι, οἱ καταδολιευόμενοι, οἱ φανατικοὶ καὶ ἐριστικοί, οὓς θὰ ἴδωμεν καὶ κατωτέρω εἴς τινα τυχηρὰ παίγνια. Οὗτοι οἱ κακότροποι συλλήβδην προέβαινον προσέτι καὶ εἰς ἀπτὰς λαθροχειρίας, χρησιμοποιοῦντες καὶ σημαδευμένους κύβους π.χ. ἢ ἄλλα μέσα ἐξαπατήσεως τῶν ἀντιπαικτῶν, ἀναλόγως πρὸς τὴν παιδιάν. Ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλα, μὴ τυχηρά, παίγνια ὑπῆρχον ποιαί τινες φιλονικίαι - ἀντεγκλήσεις, ὅπως ἄλλωστε τεκμαιρόμεθα καὶ ἐκ τοῦ Ἀρτεμιδώρου («Ὀνειροκριτικὰ» Δ, 69): *Φιλονείκως γὰρ οἱ σφαιρίζοντες παίζουσιν; Ὁσάκις δ' ἂν λάβωσι τὴν σφαῖραν...*

3. Ἄλλαι τεκμηριώσεις τῆς διαδόσεως τῶν παιγνίων

Εἰς Ὀδ. Ο 415-416 οἱ στίχοι *ἔνθα δὲ Φοίνικες ναυσικλυτοὶ ἤλυθον ἄνδρες - τρῶκται, μυρί' ἄγοντες ἀθύρματα νηὶ μελαίνῃ,* διαλαλοῦν τὴν εὐρύτητα τῶν

παιγνίων, ὅτι προσέτι ἐγίνετο καὶ ἐμπόριον, ὅπως σήμερον, αὐτῶν, ἤδη πρὸ τοῦ 1000 π.Χ.

Τὸ κατωτέρω ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν «Λῦσιν» τοῦ Πλάτωνος (20 d, e, p. 211, ἔκδ. Buttmannus, Berlin, 1827) ὑποσημαίνει τὴν διάδοσιν τῶν παιδιῶν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων, τὴν ἀδιαφιλονίκητον θέσιν αὐτῶν εἰς τὴν καθημερινὴν ζωήν: *τυγχάνω γὰρ ἐκ παιδὸς ἐπιθυμῶν κτήματός του, ὥσπερ ἄλλος ἄλλου· ὁ μὲν γὰρ ἵππους ἐπιθυμεῖ κτᾶσθαι, ὁ δὲ κύνας, ὁ δὲ χρυσίον, ὁ δὲ τιμάς· ἐγὼ δὲ πρὸς μὲν ταῦτα πρᾴως ἔχω, πρὸς δὲ τὴν τῶν φίλων κτῆσιν πάνυ ἐρωτικῶς καὶ βουλοίμην ἄν μοι φίλον ἀγαθὸν γενέσθαι μᾶλλον ἢ τὸν ἄριστον ἐν ἀνθρώποις ὄρτυγα ἢ ἀλεκτρυόνα· καὶ ναὶ μὰ Δία ἔγωγε μᾶλλον ἢ ἵππον τε καὶ κύνα.* Ὡς γνωστὸν οἱ ὄρτυγες καὶ ἀλεκτρυόνες ἐχρησίμευον εἰς τὰς λίαν προσφιλεῖς παρ' Ἀρχαίοις ὀρτυγοκοπίας καὶ ἀλεκτορομαχίας. Μὲ τοὺς κύνας ἔπαιζον οἱ παιδίσκοι, μὲ τοὺς ἵππους οἱ ἔφηβοι καὶ ἄνδρες διεσκέδαζον καὶ ἐπορεύοντο εἰς μακρὰς ὁδοὺς καὶ ἐγυμνάζοντο.

Ὁ Ἡράκλειτος, τέλος, ἀπὸ τὰ βάθη τῶν αἰώνων ἀναφωνεῖ· *αἰὼν παῖς ἐστι παίζων, πεσσεύων· παιδὸς ἡ βασιληίη.* (DK 52, B, 79).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

1. Τὰ ἁπλούστερα καὶ προσιτώτερα διὰ τὰ νήπια καὶ παιδισκάρια. (ζῷα, ἀθύρματα, καρποί, κινήσεις, μιμητική)

Φυσικὸν εἶναι, καὶ εἰς τὰς πλέον πρωτογόνους κοινωνίας, ἔτι δὲ καὶ εἰς αὐτὰς τῶν ζῴων, τὰ νεογνὰ νὰ θέλουν νὰ ἀπασχοληθοῦν μὲ κάτι εὐχαρίστως ἢ νὰ ἐκτονώσουν ἐναποθηκευμένον δυναμικόν. Συνεπῶς λίθοι στρογγύλοι, ξύλα διαφόρου σχήματος, καρποί, ζῷα ἀποτελοῦν τὸ κέντρον τοῦ ἐνδιαφέροντός των, ὅταν δὲν τρώγουν ἢ κοιμῶνται. Λέγει ὁ κωμικὸς Ἔφιππος (Meineke): *Κάρυα, ρόας, φοίνικας, ἕτερα νώγαλα, σταμνάρια τ' οἴνου μικρὰ τοῦ φοινικίνου, ᾠάρια, τοιαῦθ' ἕτερα πολλὰ παίγνια.* Ὁ Πλάτων («Νόμοι», Ζ, 794α) λέγει: *Παιδιαὶ δ' εἰσὶ τοῖς τηλικούτοις αὐτοφυεῖς τινες, ἃς ἐπειδὰν ξυνέλθωσιν αὐτοὶ σχεδὸν ἀνευρίσκουσι.*

Εἰς πολλὰ μέρη καὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Εὐρώπης γενικῶς (εἰδικῶς εἰς τὴν Δωδώνην τὸ 1877, εἰς τὴν Κνωσὸν κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα, εἰς παιδικοὺς τάφους κλπ.) εὑρέθησαν πολύμορφα πήλινα, μεταλλικά, ὑάλινα, καὶ ἐξ ἄλλων ὑλῶν (π.χ. ἐξ ἐλεφαντοστοῦ) ἀθύρματα, π.χ. ζῴδια, ἀνθρώπιναι μορφαί, παιδικοὶ ζυγοί, ὑποδήματα ἐν μικρογραφίᾳ, ἀγαλματίδια, οἰκίσκοι κ.ἄ. Λίαν χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ μουσικὴ λύρα τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. εὑρεθεῖσα εἰς θολωτὸν τάφον τοῦ Μενιδίου (Ἀρχαιολογ. Μουσεῖον Ἀθηνῶν). Ἔτι καὶ ταυροκαθάπται εὑρέθησαν ἐν μικρογραφίᾳ ἐν Κρήτῃ. Ἡ Eva Schmidt εἰς τὸ κατὰ τὸ 1971 ἐκδοθὲν ἔργον της Spielzeug und Spiele der Kinder in Altertum παρουσιάζει φωτογραφίαν ἐσχάρας μὲ δύο ἰχθῦς ἐπ' αὐτῆς, ἐκ μολύβδου, ἀρχαιολ. εὕρημα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., μήκους 5 ἑκατοστῶν, πλάτους 3,5, ἀπὸ τάφον τῆς Τροίας (Σλῆμαν), ἐναποκειμένην εἰς τὸ Μουσεῖον παιδικῶν ἀθυρμάτων Sonneberg Γερμανίας (πίναξ XVIII, 3 τοῦ βιβλίου τῆς Schmidt). Ἐπίσης εἰς τὸν πίνακα XII, 2 παρουσιάζει δύο ἅρματα μὲ δύο ἵππους ἕκαστον, ἐκ μολύβδου, ἑλλ. εὑρήματα τοῦ 4ου-3ου π.Χ. αἰ., 9 ἑκατοστῶν μήκους, 5 πλάτους, ἀπὸ τὸν τάφον τῆς Τροίας (Σλῆμαν) τοῦ αὐτοῦ Μουσείου. Ὁ Τ. Γ. Σακελλαρίου («Ἑλλὰς καὶ ἀθλητισμός» 1947, σελ. 37) παρουσιάζει πήλινον ἅρμα μὲ ἡνίοχον καὶ πολεμιστὴν ἐκ Τανάγρας. Ἐπὶ μικρῶν, ἐκ τάφων, ἀγγείων ἀγγειογραφίαι εἰκονίζουν παῖδας παίζοντας μετὰ πτηνῶν, κυνῶν, εἰς δὲ καὶ μετὰ πάνθηρος, ὅπερ ὅμως δὲν κατοπτρίζει τὴν πραγματικότητα (Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν).

Εἰς ἀρκετὰς ἀγγειογραφίας βλέπομεν διαφόρους σκηνὰς παίδων τῆς πρώτης παιδικῆς ἡλικίας παίζοντας μὲ τὰ ἁπλούστερα ἐκ τῶν πέριξ αὐτῶν πραγμάτων: παιδάρια προσπαθοῦν νὰ ζεύξουν σκύλακα εἰς ἁμαξίδιον, παῖς φυτεύει δενδρύλλιον, ἄλλος ἱππεύει ἐπὶ νήσσης. Ἀλλαχοῦ μία αἴξ ἐζευγμένη μεθ' ἁμαξιδίου, παιδὸς ὀχουμένου, σύρει τὸν παῖδα (Ἐθν. Ἀρχ. Μουσ. Ἀθηνῶν). Ἀλλαχοῦ δύο κύνες ἐζευγμένοι μεθ' ἁμαξιδίου, παιδὸς ἐλαύνοντος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους (Ἐθν. Μουσ. Ἀθηνῶν).

Ἐν ἀναγλύφῳ δύο νέοι κρατοῦν γαλῆν ὁ εἷς, κύνα ὁ ἄλλος, διὰ νὰ τοὺς θέσουν εἰς ἀλληλομαχίαν. Ὄπισθεν ἑκατέρου τῶν ἐφήβων εἷς ἀνὴρ ὄρθιος παρακολουθεῖ μὲ ἐμβρίθειαν. Πιθανὸν νὰ ἔχουν στοιχηματίσει (βλ. Rob. Flacelière«Ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων» μετάφρ. Γερ. Βανδώρου, 1970, σελ. 226).

Ἄλλος παῖς σύρει ἁμαξίδιον, ἄλλος κρατεῖ ἀλέκτορα ἢ χηνάριον κλπ. Ἤδη ὁ Πολυδεύκης ὁμιλεῖ διὰ παίγνιον ὀνόματι *ἁμαξίς* (10, 168)[3]. Εἰς ἀγγειογραφίαν δύο παῖδες σύρουν ἐπὶ διτρόχου ἁμαξιδίου ὀχούμενον παῖδα, κυνὸς προηγουμένου τῆς ὅλης παιδιᾶς (Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσεῖον). Προσιτώτερον ὅμως ἀπὸ τὴν ἀπόκτησιν διαφόρων ζῴων ἦτο ἡ ἀπομίμησις τῶν κινήσεων τούτων, ἰδίᾳ δὲ τῶν φωνῶν των. πβ. Πλουτ. «Συμποσιακὰ προβλήματα» (V, I, II): *Ἀλεκτορὶς γὰρ βοῶσα συνεχῶς καὶ κορώνη, λυπηρὸν ἄκουσμα καὶ ἀηδές ἐστιν· ὁ δὲ μιμούμενος ἀλεκτορίδα βοῶσαν καὶ κορώνην εὐφραίνει.*

Ἔτι μὲ βάσιν τὸν μέγαν Πλάτωνα («Νόμοι», Β, 673 c 9) δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν εἰς τὰς πρώτας παιδιὰς καὶ τὰς αὐτομάτους μιμήσεις, τὰς ἐχούσας προσέτι τάσιν ὀρχηστικὴν κλπ. (εἶδος παντομίμας κλπ.): *Ἀρχὴ μὲν παιδιᾶς τὸ κατὰ φύσιν πηδᾶν εἰθίσθαι πᾶν ζῶον, τὸ δὲ ἀνθρώπινον, ὡς ἔφαμεν, αἴσθησιν λαβὸν τοῦ ῥυθμοῦ ἐγέννησέν τε ὄρχησιν καὶ ἔτεκεν, τοῦ δὲ μέλους ὑπομιμνῄσκοντος καὶ ἐγείροντος τὸν ῥυθμόν, κοινωθέντ' ἀλλήλοις χορείαν καὶ παιδιὰν ἐτεκέτην.*

Ἀλλαχοῦ ὁ Πλάτων («Νόμοι», Β 653d, 7) λέγει: *Τὸ νέον ἅπαν... τοῖς τε σώμασι καὶ ταῖς φωναῖς ἡσυχίαν ἄγειν οὐ δύνασθαι, κινεῖσθαι δ' ἀεὶ ζητεῖν καὶ φθέγγεσθαι, τὰ μὲν ἀλλόμενα καὶ σκιρτῶντα, οἷον ὀρχούμενα μεθ' ἡδονῆς καὶ προσπαίζοντα, τὰ δὲ φθεγγόμενα πάσας φωνάς.*

Ἐκτὸς τῆς μιμήσεως φωνῶν, κινήσεων ζῴων, ἀναστροφῆς μετὰ οἰκοσίτων (γαλῆ, χήν, κύων κ.ἄ.), τὰ μεγαλύτερα μειράκια διεσκέδαζον καὶ μὲ πιθήκους, οὓς καὶ ὠνόμαζον *μιμὼ* (μαϊμού), χαιρόμενοι αὐτοὺς διὰ τὸν μιμητισμόν των κλπ., μεθ' ὧν διεσκέδαζον καὶ οἱ Βυζαντινοὶ (πβ. «Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων» στίχ. 37· *Τὴν μαϊμούν, τὸ μίμηστρον, τὸ παίγνιον τοῦ κόσμου*). Ὁ Λουκιανὸς («Περὶ τῶν ἐπὶ μισθῷ συνόντων», 24) λέγει: *Ὥσπερ οἱ πίθηκοι δεθεὶς κλοιὸν τὸν τράχηλον ἄλλοις γέλωτα παρέχεις.*

Ἀργότερον, ἐν Βυζαντίῳ πάλιν, ὁ Ἄραψ ἰατρὸς Ἀχμὲτ εἰς τὸ «Ὀνειροκριτικόν», 282 (ἔκδ. Lutetiae, 1603) λέγει· *ἐὰν ἴδῃ τις ὅτι ἐπολέμει μιμῷ οἰκείᾳ, ἐχθρὸν πολύπλοκον θεάσεται ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ.* Ἡ μιμὼ ἦτο λοιπὸν οἰκεία. Ὁ Ἀχμὲτ ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὴν ζωὴν Ἰνδῶν, Περσῶν, Αἰγυπτίων κ.ἄ., ἀλλὰ τὰ αὐτὰ ἰσχύουν καὶ διὰ τοὺς Βυζαντινούς. Προσθετέα εἰς τὴν κλίμακα ταύτην τῶν παιδιῶν (τῆς μιμητικῆς καὶ τῶν ζῴων) καὶ ἡ μέχρι τοῦ νῦν συνήθεια τοῦ διασκεδάζειν μὲ ᾠδικὰ πτηνά: *Ἀνὴρ φιλοθρέμμων ὄρνιθας εἶχε τῶν ἡδὺ φθεγγομένων* (Μάξιμος Τύριος 7,7). Οἱ πλουσιώτεροι δὲ εἶχον καὶ σπανιώτερα πτηνὰ κλπ. εἰς τὰς οἰκίας των. Πβ. καὶ Κλ. Αἰλιανόν, («Περὶ ζῴων ἰδιότητος», ΙΙΙ, μβ): *Ὁ πορφυρίων ἔοικεν εἰς σοβαρὰς οἰκίας καὶ μέγα πλουσίας ἄθυρμα εἶναι.* Οἴκοθεν νοεῖται ὅτι καὶ ἡ ἀπομίμησις ᾀσμάτων τῶν μεγάλων ἀπετέλει ἀντικείμενον παιδιᾶς παρὰ νεωτέροις, πέραν τῶν καθ' αὐτὰ παιδικῶν ᾀσμάτων. Ὁ Ἐπίκτητος λέγει («Ἐγ-

χειρίδιον», 29) ὅτι τὰ παιδία δὲν μιμοῦνται μόνον παλαιστὰς κλπ., ἀλλὰ καὶ σαλπιγκτὰς καὶ τραγουδιστάς. Διὰ τὴν πάλην δὲ ὡς παιδιὰν ἀναφέρω ἀπόσπασμα ἐκ τῶν «Διονυσιακῶν» (X, 331-2, ἔκδ. Teubner, 1877) τοῦ Νόννου τοῦ Πανοπολίτου· *ἐν ψαμάθοις παίζοντες ἐκ κροκάλου ποταμοῖο - ἀμφὶ παλαισμοσύνης φιλοπαίγμονος εἶχον ἀγῶνα.*

Διὰ τὰ παιδία τῶν ἓξ ἐτῶν καὶ ἄνω ὁ Πλάτων δεοντολογῶν λέγει ὅτι πρέπει νὰ παίζουν παίγνια ἀποβλέποντα εἰς τὴν εὐεξίαν, εὐκινησίαν, τὸ κάλλος τοῦ σώματος, ἔπειτα εἰς τὰ ἀποτελοῦντα μίμησιν δι᾽ ὀρχήσεως καὶ φωνῆς ποιητικοῦ κειμένου, ἤτοι συνδυασμὸν ὀρχήσεως καὶ ᾠδῆς (*παιδιὰ τῆς χορείας*). Ἐπίσης παιδιαὶ ἐφαπτόμεναι τοῦ κύκλου τῶν πολεμικῶν προετοιμασιῶν ἐγίνοντο μεταξὺ ἀρρένων, ὡς μαρτυρεῖ καὶ Πίνδαρος («Νέμεα», 3, 75) περὶ Ἀχιλλέως, (βλ. σημ. 2). Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μαρτυρίας βυζαντινῶν περὶ σκοποβολῆς διὰ τόξου (Μιχ. Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου «Τά σωζόμενα», 2, 180, 16) βλέπομεν ὅτι τὰ *ἐνόπλια παίγνια* συνεκίνουν τούς παῖδας. Ὁ Πλάτων μάλιστα ἐγκρίνει τὰς τοιαύτας παιδιὰς δι᾽ ἄρρενας καὶ θήλεις («Νόμοι» 796, b-c). *Κατὰ μὲν τὸν τόπον τόνδε Κουρήτων ἐνόπλια παίγνια, κατὰ δὲ Λακεδαίμονα Διοσκόρων... πανοπλίᾳ παντελεῖ κοσμηθεῖσα* (ἡ κόρη) *οὕτω τὴν ὄρχησιν διαπεραίνειν· ἃ δὴ πάντως μιμεῖσθαι πρέπον ἂν εἴη κόρους τε ἅμα καὶ κόρας... πολέμου τ᾽ ἐν χρείᾳ καὶ ἑορτῶν ἕνεκα.*

Ἐπίσης ἡ πάλη, ἡ ψευδοπάλη, ὁ δρόμος κλπ. ἀγωνίσματα, ἅτινα ἐμιμοῦντο οἱ παῖδες ἐν Ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ ἐν Βυζαντίῳ, ἦσαν ἁπλαῖ παιδιαί[4], μακρὰν ἐννοεῖται τοῦ πνεύματος τοῦ ἀθλητισμοῦ ἢ ἐνίοτε πλησίον, ἀναλόγως τῆς περιπτώσεως. Ἀκριβῶς ὅπως συμβαίνει εἰς τὰς γειτονίας καὶ τὰς τριόδους καὶ σήμερον. Ἀκόμη καὶ ἡ μίμησις ἐπαγγελμάτων ἢ τύπων, ὡς τοῦ φιλοσόφου, ἐγίνετο ἐνίοτε προσφιλὴς παιδιά, ὡς καὶ σήμερον (βλ. σημ. 4).

Ἄλλο παίγνιον, ὅπερ θὰ ἔπαιζον οἱ Ἀρχαῖοι, ὡς δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ ἐκ τῶν Βυζαντινῶν, εἶναι τὰ καὶ σήμερον γνωστὰ *ἀλογάκια*. Δηλαδὴ ἔθετον μήρινθον εἰς τὸ στόμα ἢ τὸ στέρνον τοῦ συμπαίκτου καὶ *ἐχρῶντο ἀντὶ ἵππων ἀνθρώπους εἰς διφρηλασίαν*. Ἄλλαι ἁπλαῖ παιδιαί, τῆς μικρᾶς ἡλικίας, ἦσαν ῥίψεις μήλων πρὸς ἀλλήλους (πβ. *μηλοβολῶ*) ἢ λίθων κατ᾽ ἀλλήλων (*λιθομαχία*). Περὶ τοῦ τελευταίου τούτου τοῦ ἀνθήσαντος ἰδίᾳ κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους καὶ συνεχισθέντος νὰ ἀνθῇ κατὰ τοὺς νεωτέρους, ὅπως εἰς τὰς ρομαντικὰς Ἀθήνας τοῦ 1850-1920, τοῦ ἀποκαλουμένου *πετροπολέμου*, δὲν ἔχομεν ἀρχαίας πληροφορίας. Πάντως ἡ λιθομαχία δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὁπωσδήποτε παίγνιον, διότι πολλάκις ἐγίνετο ὑπὸ ἀντιτιθεμένων καὶ ἐνίοτε ἀλληλομισουμένων ὁμάδων (βλ. καὶ *λιθομαχία* εἰς β´ μέρος).

2. Ἁπλαῖ κατασκευαὶ

Οἱ παῖδες, παντὸς λαοῦ καὶ πάσης ἐποχῆς, κυρίως δ᾽ εἰπεῖν τὰ παιδάρια, χαίρουν κατασκευάζοντες διάφορα οἰκεῖα δι᾽ αὐτοὺς ἀντικείμενα, ὅπως καθίσματα, ἀνθρωπάρια, οἰκίσκους, ἐργαλεῖα, ζῷα, ἁμαξίδια, σφαίρας κλπ. Τὸ ὑλικὸν τῶν τοιούτων εἰδωλίων ἦτο ξύλον, πηλός, κηρός. Πβ. Λουκ. («Ἀλκυὼν» 4): *Τὸ γὰρ τοιοῦτον καὶ παιδάρια τὰ παρ᾽ ἡμῖν τὰ πλάττειν ἐπιστάμενα, πηλὸν ἢ κηρὸν ὅταν λάβῃ ῥαδίως ἐκ τοῦ αὐτοῦ πολλάκις ὄγκου μετασχηματίζει πολλὰς ἰδεῶν φύσεις.* Ὁ αὐτὸς Λουκιανὸς («Ἐνύπνιον», 2) λέγει: *Ἐτεκμαίρετο δὲ ταῖς ἐκ τοῦ κηροῦ παιδιαῖς· ὁπότε γὰρ ἀφεθείην ὑπὸ τῶν διδασκάλων, ἀποξέων ἂν τὸν κηρὸν ἢ βόας ἢ ἵππους ἢ καὶ νὴ Δι᾽ ἀνθρώπους ἀνέπλαττον εἰκότως* (μεθ᾽ ὁμοιότητος), *ὡς γ᾽ ἐδόκουν τῷ πατρί.*

Ὁ Πλούταρχος («Συμποσιακὰ προβλήματα», V, I, 2) λέγει: *Καθάπερ γὰρ ἡ μέλιττα τῷ φ ι λ ό γ λ υ κ υ ς εἶναι πᾶσαν ὕλην, ᾗ τι μελιτῶδες ἐγκέκραται, περιέπει καὶ*

διώκει· οὕτως ὁ ἄνθρωπος, γεγονὼς φιλότεχνος καὶ φιλόκαλος, πᾶν ἀποτέλεσμα καὶ πρᾶγμα νοῦ καὶ λόγου μετέχον, ἀσπάζεσθαι καὶ ἀγαπᾶν πέφυκεν. Εἰ γοῦν παιδίῳ μικρῷ προσθείη τις μικρὸν ἄρτον, ὁμοῦ δὲ πεπλασμένον ἐκ τῶν ἀλεύρων κυνίδιον ἢ βοΐδιον, ἐπὶ τοῦτ' ἂν ἴδοις φερόμενον. Καὶ ὁμοίως εἴ τις ἀργύριον ἄσημον, ἕτερος δὲ ζῴδιον ἀργυροῦν ἢ ἔκπωμα παρασταίη διδούς, τοῦτ' ἂν λάβοι μᾶλλον, ᾧ τὸ τεχνικὸν καὶ λογικὸν ἐνορᾷ καταμεμιγμένον.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω πρῶτος ὁ Πλούταρχος ὑποθεμελιώνει τὴν θεωρίαν τῆς καλλιτεχνικῆς προελεύσεως τῶν παιγνίων, ἰδίᾳ αὐτῶν ἅτινα καλοῦμεν ἀθύρματα.

῾Ο Στρεψιάδης ἐν «Νεφέλαις» στ. 878 κἑ. ἐπαινῶν τὴν εὐφυΐαν τοῦ υἱοῦ του λέγει: *εὐθύς γε τοι παιδάριον ὂν τυννουτονὶ ἔπλαττεν ἔνδον οἰκίας ναῦς τ' ἔγλυφεν, - ἁμαξίδας τε σκυτίνας εἰργάζετο– κἀκ τῶν σιδίων βατράχους ἐποίει πῶς δοκεῖς.*

Καὶ ὁ ἐπίδοξος τύραννος τῶν Συρακουσῶν Διονύσιος ὁ νεώτερος, παιδίον ὤν, παρέμενεν οἴκοι κατασκευάζων παίγνια, ἐξ αἰτίας τῆς καχυποψίας τοῦ πατρός του φοβουμένου τοὺς ἀγνώστους ἐχθρούς του *μὴ ἐπιβουλεύσειεν αὐτῷ καὶ ἐφρούρει κατάκλειστον οἴκοι δι' ἐρημίαν ὁμιλίας ἑτέρας... ἁμάξια καὶ λυχνίας καὶ δίφρους ξυλίνους καὶ τραπέζας τεκταινόμενον* (Πλουτ. «Δίων», 9).

3. Ἄλλα ἐκ τοῦ προχείρου παίγνια

῾Ο παῖς δύναται νὰ καταστῇ εὑρετικώτατος, προκειμένου νὰ διασκεδάσῃ. Ποικίλα λοιπὸν ἀντικείμενα δύνανται νὰ ἀποβοῦν ὄργανα διὰ παίγνιον. Ἔτι ποικίλοι λόγοι, ἀπὸ ἁπλῶν πειραγμάτων μέχρι ἐνοχλητικῶν εἰρωνειῶν, ὕβρεων ἔτι διασκεδάζουν τοὺς πλέον ὁρμητικοὺς ἢ ἀναγώγους τῶν παίδων (Βλ. καὶ κεφάλαια «σκώμματα», «χονδροειδεῖς ἀστεϊσμοί», «εὐφυολογήματα» κλπ. ῾Ο Λουκιανὸς π.χ. ἀναφέρει ἐν «᾿Ονείρῳ» 711, τὸ πρόχειρον παίγνιον-πείραγμα διὰ τοῦ γαργαλισμοῦ τοῦ ὠτὸς μὲ πτερόν· *οἷον γοῦν ἐν τοῖς ὠσὶ τὰ πτερὰ ἐργάζεται στρεφόμενα, τοιοῦτον γάργαλον παρεῖχέ μοι τὰ ὁρώμενα.*

᾿Αλλὰ καὶ ἀνωτέρου ἐπιπέδου προχείρους παιδιὰς δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν τὴν ἀποστήθισιν ποιημάτων καὶ ἐναλλὰξ μετὰ διαγωνισμοῦ τινος ἀπαγγελίαν. ῾Ο Ξενοφῶν ἐν τῷ «Συμποσίῳ» του ἀναφέρει Νικήρατόν τινα δυνάμενον *᾿Ιλιάδα ὅλην καὶ ᾿Οδύσσειαν ἀπὸ στόματος εἰπεῖν.*

᾿Επίσης ἐγίνοντο παίγνια μὲ ἐρωταποκρίσεις ἐπὶ τῆς ἐννοίας παλαιφάτων λέξεων, μὴ οὐσῶν πλέον εἰς καθημερινὴν χρῆσιν (βλ καὶ κεφαλ. «καθαρῶς πνευματικὰ παίγνια»).

῾Ο κωμῳδιογράφος Αὐτοκράτης («Τυμπανισταὶ» ἀπ. 1, ἐν Theod. Kock, τόμ. 1ος, ἔκδ. 1880, σελ. 806) μᾶς ἀναφέρει φίλας, κόρας Λυδῶν, αἵτινες *κοῦφα πηδῶσαι κ' ἀνακρούουσαι χεροῖν... καὶ τοῖν ἰσχίοιν, τὸ μὲν κάτω, τὸ δ' αὖ εἰς ἄνω ἐξαίρουσα, οἷα κίγκλος ἅλλεται.* (κίγκλος= εἶδος σεισοπυγίδος).

4. Κτίσματα ἐπὶ τῆς ἄμμου

Εἰς τὴν ἄμμον, εἰς τὰς παραλίας, τὰ παιδία εὕρισκον ἄλλα περιθώρια διασκεδάσεως, κατεσκεύαζον οἰκίας, τείχη, ἐχάρασσον μορφάς. Εἰς ᾿Ιλιάδα Ο 361-364 ἀναφέρεται: *Ἔρειπε δὲ τεῖχος ᾿Αχαιῶν | ρεῖα μάλα ὡς ὅτε τις ψάμαθον παῖς ἄγχι θαλάσσης, | Ὅς τ' ἐπεὶ οὖν ποιήσῃ ἀθύρματα νηπιέῃσιν, | ἂψ αὖτις ἀνέχευε ποσὶν καὶ χερσὶν ἀθύρων.*

Καὶ εἰς τὸν «῾Ερμότιμον» τοῦ Λουκιανοῦ (κεφ. 33): *Τὸ τοιοῦτον ὅμοιον ἂν εἴη τοῖς τῶν παιδίων οἰκοδομήμασιν, ἃ κατασκευάσαντες ἐκεῖνοι ἀσθενῆ εὐθὺς ἀνατρέπουσι.*

῾Ο Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (ΕΠ, 1020, 11) ἀναφέρει *περὶ ψάμμον οἰκοδομὰς* τῶν παίδων. ῾Ο δὲ ᾿Ι. Χρυσόστομος (ΚΓ´ ὁμιλία του εἰς Ματθαῖον κατὰ Φ.

Κουκουλὲν «Βυζαντ. βίος καὶ πολιτισμός», Α΄, σελ. 163). *Τί παιδίων διεστήκαμεν τῶν παιζόντων καὶ οἰκίας οἰκοδομούντων;*

5. Τὰ σεῖστρα

Τὰ πρῶτα παίγνια τοῦ ἐμπορίου, ἅτινα ἐγνώριζεν ὁ παῖς ἦσαν αἱ κωδωνίστραι, λεγόμεναι *σεῖστρα*[5] ἢ σπανιώτερον *πλαταγώνια* (λατινιστὶ sistrum). Ὁ Πολυδεύκης (9, 127) λέγει σχετικῶς· *τὸ δὲ πλαταγώνιον οἱ ἐρῶντες ἢ αἱ ἐρῶσαι ἔπαιζον· καλεῖται μὲν οὕτω καὶ τὸ κρόταλον καὶ τὸ σεῖστρον, ᾧ καταβαυκαλῶσιν αἱ τίτθαι ψυχαγωγοῦσαι τὰ δυσυπνοῦντα τῶν παιδίων.* Ἐπίσης διὰ τῆς λέξεως *πλαταγαὶ* ἐδήλουν κοῦφα εἰδώλια περιέχοντα ψήφους, αἵτινες διὰ τῆς δονήσεως τῆς πλαταγῆς ἐκρότουν τέρποντα οὕτω τὰ νήπια.

Αἱ κωδωνίστραι, ἐκ τῶν λίαν ἐμπορευσίμων παιγνίων, ἐλάμβανον καὶ διάφορα σχήματα ὡς οἷόν τε εὔσχημα, ἁμιλλωμένων πρὸς τοῦτο τῶν βιοτεχνῶν, Π.χ. κυκλικὰ σχήματα μὲ συνδεδεμένους καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν τοῦ κύκλου μικροὺς κωδωνίσκους κλπ. βλ. καὶ κεφ. «Πλαταγώνιον» διὰ τὴν πλαταγὴν παρὰ τῷ Μ. ἐτυμολογικῷ (ἤτοι ἐν λ. «πλαταγή»: *Πλαταγή, κρόταλόν ἐστι χαλκοῦν. Ἀπολλώνιος, χαλκίνην πλαταγὴν ἐν χερσὶ τινάσσων δούπει.* sic).

Πάντως ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη ἀνεκάλυψε μεγάλην ποικιλίαν σείστρων, κατεσκευασμένων μετὰ περισσῆς τέχνης (Ἁγ. Τριὰς Κρήτης, Ἀθῆναι κ.ἄ. Βλ. Τσούντα Χρ. Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης, σελ. 38, 557). Ἀνωτέρω ἤδη ὁ Πολυδεύκης ἀναφέρει τὸ *κρόταλον*, προσθετέον ἀνταῦθα καὶ τὸ παρεμφερὲς *κρέμβαλον*, τὰ ὁποῖα ἦσαν διαφόρων τύπων κωδωνίσκοι ἢ ἐνίοτε ὡς τὰ σημαρινὰ κρόταλα τῶν ὀρχηστῶν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀρχαιότητα πολλοὶ χορευταὶ ἐκράτουν κροτοῦντες κρόταλα καὶ κρέμβαλα.

Τὰ σεῖστρα εἶχον καὶ εἰδικὴν ὀνομασίαν, προφανῶς ἔκ τινος δεξιοτέχνου κατασκευαστοῦ ἢ ἐφευρέτου, ὀνόματι Ἀρχύτου, πιθανῶς τοῦ γνωστοῦ Πυθαγορείου φιλοσόφου, ἐλέγοντο λοιπὸν καὶ *Ἀρχύτου πλαταγή*. Εἰς αὐτὴν ἀναφέρεται ο Ἀριστοτέλης («Πολιτικά», VIII, 6, 1340 b.κ.ἑ): *Οἶμαι δὲ δεῖ τοὺς παῖδας ἔχειν τινὰ διατριβήν· καὶ τὴν Ἀρχύτου πλαταγὴν οἴεσθαι λέγεσθαι καλῶς, ἣν διδόασι τοῖς παιδίοις, ὅπως χρώμενοι ταύτῃ μηδὲν καταγνύουσι τῶν κατὰ τὴν οἰκίαν· οὐ γὰρ δύναται τὸ νέον ἡσυχάζειν. Αὕτη μὲν οὖν ἐστι τοῖς νηπίοις ἁρμόττουσα τῶν παιδιῶν, ἡ δὲ παιδεία πλαταγὴ τοῖς μείζοσι τῶν νέων.*

Τὸ 1988 παρουσιάσθη ἀπὸ τὸν καθηγητὴν Ἰ. Σακελλαράκην πήλινον μινωϊκὸν σεῖστρον ἀνακαλυφθὲν τὸ 1987 εἰς ὁμαδικὸν τάφον εἰς Ἀρχάνας Κρήτης. Τὸ σεῖστρον εἶναι κυκλικόν, διαμέτρου 10 ἑκατ. μὲ πηλίνην λαβήν, χρονολογηθὲν τοῦ 1900 π.Χ. Εὑρέθησαν καὶ τὰ τρία πήλινα δισκάρια, τὰ ὁποῖα ἐκρούοντο καὶ ἤχουν, ὅταν τις τὰ ἔσειε. Ἐπετεύχθη καὶ ὁ ἦχος, ὅπως θὰ τὸν ἤκουον οἱ Κρῆτες τοῦ 1900 π.Χ. «εἶναι ἕνας ἦχος ἐλαφρύς, ποὺ δύσκολα περιγράφεται... καθαρὸς καὶ εὐδιάκριτος μὲ ἕνα γήινο εἶδος νότας» εἶπεν ὁ καθηγητής. Παρὰ τὸ σεῖστρον εὑρέθη καὶ ἡ ταφὴ ἑνὸς νηπίου, ἀλλὰ καὶ ἑκατὸν πεντήκοντα ἄλλοι σκελετοί. (Ἰούνιος 1988).

6. Αἱ πλαγγόνες

Αἱ πλαγγόνες, ὡς καὶ σήμερον παρὰ τοῖς κορασίοις, ἦσαν λίαν προσφιλὲς παίγνιον. Ἐλέγοντο *πλαγγόνες, νευρόσπαστα, νευρόσπαστα ἀγάλματα* ἴσως καὶ *καμπεσίγυια παίγνια*, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὸ ὑπ' ἀρ. 17 ἀπόσπασμα τῆς ὀρφικῆς ποιήσεως. Ἐπίσης ἓν εἶδος πλαγγόνος, *ἡ δαγὺς (-ῦδος)* ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ μαγικὰς τελετάς[6]. Τὰ ἀρχαῖα κοράσια ἐκάλουν εἰς τὴν καθ' ἡμέραν παιδιάν των τὰς πλαγγόνας *κόρας* (Πλάτ. «Φαῖδρος», 230Β). Ὁ Δίων ὁ Χρυσόστομος λέγει:

Ὥσπερ οἱ τὰς κόρας ὠνούμενοι τοῖς παισί. Καὶ αἱ βυζαντιναὶ τὰς ἐκάλουν νύμφας. Ἐπίσης *νανία, νινία, νένους, κοροκόσμια.* Αἱ λέξεις αὗται εἶναι ὁπωσδήποτε ἑλληνικαὶ καὶ δὲν ἀποκλείεται αἱ ὀνομασίαι νὰ ἕλκουν τὴν καταγωγήν των ἀπὸ τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον. Ἐτυμολογικῶς προέρχονται ἐκ τῆς λ. νάννος, διότι ἐγράφοντο καὶ νιννί, νέννος[7]. Παρὰ ταῦτα ὁ Α. Παπαδόπουλος ἐν «Ἀθηνᾷ» (28 Λ.Α. 58 κ.ἑξ.) παράγει τὴν λέξιν (ἣν καὶ θέλει νηνὶ) ἐκ τοῦ νῆνις, ἰωνικοῦ τύπου τοῦ νεᾶνις, ὁ δὲ Χ. Παντελίδης ὁμοίως ἐν «Ἀθηνᾷ» (41, 38 κἑξ.) ἐκ τοῦ ἀρχ. ἶνις (=κόρη) μὲ προθετικὸν ν.

Ἀργότερον ἐκ τοῦ λατινικοῦ cucullа ἐπεκράτησεν ἡ λέξις κούκλα. Τὸ cucullа προέρχεται ἐκ τοῦ cucullus-i (=κάλυμμα κεφαλῆς, κουκούλα).

Ὡς γνωστὸν αἱ πλαγγόνες ἦσαν διαδεδομέναι εἰς ὅλας τὰς χώρας τῆς Μεσογείου. Χαρακτηριστικὴ δὲ εἶναι ἡ παράδοσις παρ' Ἰσλάμ, καθ' ἣν ὁ Μωάμεθ ἠναγκάσθη νὰ παίξῃ μὲ πλαγγόνας παρασυρθεὶς εἰς τοῦτο ὑπὸ τῆς 9ετοῦς συζύγου του Αισά, ἣν ὁ Μωάμεθ (ὁ προφήτης) ἐμνηστεύθη μετὰ τὸν θάνατον τῆς συζύγου του Χατιτζᾶς.

Αἱ πλαγγόνες ἐκεῖναι, αἵτινες δικαίως ἠξιοῦντο τῆς ὀνομασίας νευρόσπαστα, εἶχον μέλη τμηματικὰ καὶ συνδεδεμένα διὰ κλωστῆς (νεύρου ζῴου), τὰ μέλη τούτων ἐκινοῦντο (ἐσπῶντο= ἐσύροντο). Νευρόσπαστα πήλινα εὑρέθησαν, συχνάκις εἰς τάφους νεανίδων (ἐν Κορίνθῳ καὶ ἀλλαχοῦ), ὧν καὶ τά τέσσαρα ἄκρα συνδέονται δι' ἰνῶν μεταλλικῶν.

Νευροσπάστης ἐλέγετο εἰδικὸς τεχνίτης παίζων νευρόσπαστα. *Νευροσπαστικὴ* κατὰ Πλάτωνα εἶναι ἡ τέχνη τοῦ νευροσπάστου (Εὐστάθιος 457, 38) ὅστις εἰς εἰδικὸν θέατρον ἔδιδε παραστάσεις διὰ νευροσπάστων. Τοῦτο ἔλαβον καὶ οἱ Ρωμαῖοι. Γίνεται δὲ καὶ σήμερον.

Σῴζονται πήλιναι πλαγγόνες, καὶ μία δρυίνη (ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν) μέ κινούμενα μέλη. Καὶ ἀσφαλῶς ἐνέδυον τὰς κόρας αἱ Ἀτθίδες καὶ ἄλλαι Ἑλληνίδες, περιεποιοῦντο τὴν πρόσθετον κόμην των κλπ. Ὁ Λουκιανὸς ἐν τῷ «Περὶ τῆς Συρίης Θεοῦ», 16, λέγει διά τινα ἑορτὴν τοῦ Διονύσου, ἔνθα τὰ νευρόσπαστα ἦσαν καὶ φαλλοφόρα· *ἄνδρας μικροὺς ἐκ ξύλου πεποιημένους, μεγάλα αἰδοῖα ἔχοντας· καλέονται δὲ τάδε νευρόσπαστα.* Ὁ Ἁρποκρατίων λέγει ὅτι οἱ *κορόπλαθοι* (sic) ἔπλαττον *τοὺς ἐκ πηλοῦ ἢ κηροῦ ἢ τινος τοιαύτης ὕλης κόρας ἢ κούρους* (βλ. καὶ ἑπόμενον κεφάλαιον). Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει ἀγάλματα κινούμενα κατὰ τὰ τέσσαρα ἄκρα κατὰ τὴν λατρείαν τοῦ Διονύσου ἐν Αἰγύπτῳ. Τινὰ τούτων ὅμως δὲν ἦσαν παίγνια, ἕνεκα μεγέθους τεραστίου. Ἐνίων ἐκινεῖτο καὶ ὁ φαλλός. (Ἡροδ. Β΄, 48: *Ὅσον πηχυαῖα ἀγάλματα νευρόσπαστα... νεῦον τὸ αἰδοῖον, οὐ πολλῷ ἔλασσον ἐὸν τοῦ ἄλλου σώματος).*

Κατὰ τὰς ἑορτὰς τῶν Διονυσίων ἐγίνετο σημαντικὴ διακίνησις πλαγγόνων ἐκ τοῦ γεγονότος τῆς ἀναμνήσεως τῆς ἀπαγχονισθείσης Ἠριγόνης, θυγατρὸς τοῦ Ἰκαρίου, ὃν ἐφόνευσαν βοσκοί τινες, διότι ἐνόμισαν ὅτι ὁ οἶνος, τὴν παρασκευὴν τοῦ ὁποίου τοὺς ἐδίδαξεν ὁ Ἰκάριος, ἦτο δηλητήριον, διότι μετὰ ἱκανὴν πόσιν ἐζαλίσθησαν. Ἡ Ἠριγόνη εὑροῦσα τὸ πτῶμα τοῦ πατρός της ηὐτοκτόνησε ἀπαγχονισθεῖσα. Δι' αὐτὸ τότε αἱ πλαγγόνες ἀνηρτῶντο ἐπὶ κλάδων δένδρων.

Ἀπὸ τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα ἀναφέρεται ἡ λέξις *Κοροκόσμιον,* ἥτις ἐδήλου παίγνιον τῶν κορῶν (κατ' ἄλλους κόσμημα τούτων). Πιθανώτερον ἐδήλου πλαγγόνα, διότι καὶ ὁ Ἡσύχιος ἐν λ. *πλαγγὼν* λέγει: *κήρινόν τι κοροκόσμιον.* Καὶ ὁ Φώτιος εἰς τὴν «Λέξεων Συναγωγὴν» λέγει ἐν λέξει *Πλαγγών· Κοροκόσμιον κήρινον, ὅπερ δάγυνον οἱ Ἴωνες.* Αἱ πλαγγόνες ἐχρωματίζοντο συνήθως, διὰ νὰ εἶναι πλέον θελκτικαί, βλ. Λουκ. «Λεξιφάνη» 347, 22: *Ἐλελήθεις σαυτὸν τοῖς ὑπὸ τῶν κοροπλάθων εἰς τὴν ἀγορὰν πλαττομένοις ἐοικώς, κεχρωσμένος*

μὲν τῇ μίλτῳ καὶ τῷ κυανῷ, τὸ δ' ἔνδοθεν πήλινος καὶ εὔθρυπτος ὤν. 'Ο Εὐστάθιος (σελ. 457, 38, «Παρεκβολαί» λέγει: *καὶ ὁ μετενεγκὼν δὲ ἀπὸ τῶν νευροσπαστουμένων ζῴων τοὺς νευροσπάστας... ὧν παρώνυμος ἡ νευροσπαστικὴ τέχνη.* Διὰ τοῦ Βυζαντίου λοιπὸν λέξις καὶ παίγνιον ἔφθασαν μέχρις ἡμῶν.

7. Τὸ ἐμπόριον τῶν παιγνίων

'Εμπόριον παιδικῶν ἀθυρμάτων διεξήγετο ἤδη πρὸ τοῦ 100 π.Χ. Ἤδη ἀνεφέρθημεν εἰς τοὺς ο 415-416 στίχους τοῦ 'Ομήρου, καθ' οὓς τὸ ἐμπόριον αὐτὸ εἶχον εἰς χεῖράς των οἱ Φοίνικες καὶ ἀσφαλῶς, εἰς μικροτέραν κλίμακα, καὶ 'Αχαιοὶ καὶ ἄλλοι λαοί, ἰδίᾳ δὲ ἕκαστος εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κράτους του. Τὸ ἐμπόριον τῶν παιγνίων προϋποθέτει καὶ εἰδικευμένους κατασκευαστὰς παιγνίων. Πράγματι ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη ἔφερεν εἰς φῶς ἐξαιρετικῆς κομψότητος ἀθύρματα, ἀγαλματίδια, ὁμοιώματα διὰ παιδικὴν χρῆσιν, τὰ ὁποῖα δὲν ἦσαν περιστασιακαὶ κατασκευαί, ἀλλὰ ἔργα ἐργαστηρίων καὶ βιοτεχνίας παιδικοῦ παιγνίου. 'Ο Σουΐδας ἐν λ. *κοροπλάθοι* λέγει ὅτι ὑπῆρχον κατασκευασταὶ εἰδώλων, ζῳδίων ἐκ πηλοῦ πωλουμένων εἰς τὴν ἀγορὰν χάριν τῶν παίδων. 'Εκτὸς τῶν βιοτεχνῶν τούτων καὶ ἀνάλογοι πωληταί, λιανοπωληταὶ ἐντὸς τῆς ἀγορᾶς ἐμπορεύονται παίγνια. Δι' αὐτοὺς καὶ ὁ Μοῖρις ἐν τῷ λεξικῷ του βεβαιοῖ· *κοροπλάθοι ἀττικῶς, κοροπλάσται ἑλληνικῶς.* Ἔτι καὶ ἁμαξίδια διὰ παιδικὴν χρῆσιν κατεσκευάζοντο καὶ ἐπωλοῦντο εἰς τὴν ἀγοράν. 'Ο Πολυδεύκης (10, 168) διὰ τὸ ἀναφερόμενον ὑπ' αὐτοῦ παίγνιον *ἁμαξὶς* λέγει· *ἡ δὲ ἁμαξὶς ἁμάξιον μικρόν, καὶ παίζειν τοῖς παιδίοις.* 'Ο Στρεψιάδης, ἐν τῇ ἀρχῇ τῶν «Νεφελῶν», μεταξὺ τῶν ἄλλων χρεῶν συναριθμεῖ καὶ τρεῖς μνᾶς δι' ἁμάξια καὶ τροχοὺς τοῦ υἱοῦ του (*τρεῖς μναῖ διφρίσκου καὶ τροχοῖν 'Αμυνίᾳ.* στίχ. 31). 'Ομοίως αὐτόθι, 864, λέγει ὁ Στρεψ.: *'Επριάμην σοι ἁμαξίδια (διὰ τοῦ πρώτου ὀβολοῦ, ὃν ἔλαβον ὡς μισθὸν ἡλιαστοῦ).* 'Ικανὰ ἀγγεῖα παριστοῦν τοιαύτας ἁμαξίδας μὲ χειρολαβάς, συρομένας ὑπὸ παιδαρίων.

'Η τεκμηρίωσις τῶν ἀνωτέρω στοιχειοθετεῖται ἀπὸ τὴν πληθὺν τῶν ἀθυρμάτων, ἅτινα ἡ ἑλληνικὴ γῆ ἔκρυπτε καὶ ἅτινα καταλαμβάνουν σημαντικὴν θέσιν ἀπὸ πλευρᾶς δεξιοτεχνίας καὶ ποικιλίας· ζῴδια, οἰκίσκοι, ἀνθρώπιναι μορφαί, χειράμαξαι, πλαγγόνες, κλῖναι, δίφροι, ποικίλα ἄλλα καθίσματα, τραπέζια, ρόμβοι, ἀστράγαλοι ἐκ πηλοῦ ἢ μετάλλου, κ.ἄ. 'Η ὕλη κατασκευῆς τῶν ἀνωτέρω εἶναι πηλός, μέταλλα, ὕαλος, ἐλεφαντοστοῦν, σπανίως πολύτιμοι λίθοι καὶ βεβαίως ξύλον καὶ κηρός. 'Αργότερόν πως καὶ γύψος. 'Ακόμη καὶ συνθετώτερα ἀθύρματα ἦλθον εἰς τὸ φῶς· ἔφιπποι, ἁμάξια μὲ ἡνιόχους καὶ ἵππους ἐλάσεως, πήλιναι πλαγγόνες ὧν τὰ μέλη κινητά, παῖδες παίζοντες μουσικὰ ὄργανα (ἓν τοιοῦτον παριστᾷ ἅρπαν) ἐκ πηλοῦ. Προπολεμικῶς ἐν Ρώμῃ οἱ 'Αρχαιολόγοι εὗρον δρυΐνην πλαγγόνα μὲ καμπτόμενα μέλη κλπ. (βλ. ἐγκυκλοπαίδειαν «Πυρσός», τόμος ΙΘ΄, λῆμμα «παίγνιον»). Εἰς Κρήτην εὑρέθη παιδικὴ αἰώρα μὲ ἐπ' αὐτῆς ὁμοίωμα λικνιζομένου παιδαρίου. 'Εν τῷ Μουσείῳ τοῦ Κεραμεικοῦ ἐκτίθεται ἱππάριον πήλινον ἐπὶ τροχῶν φερόμενον (οἱ τροχοὶ ὅμως λείπουν). 'Ομοίως μικρὸν πήλινον ἀνάκλιντρον κλπ. ἐκ παιδικῶν τάφων κτερίσματα. Τὸ δὲ Μ. 'Ετυμολογικὸν ἐν λ. *κοροπλάστης* λέγει: *ὁ τὰ ζῷα διαπλάσσων· οὐ γὰρ μόνον κούρους ἢ κόρας ὁμοίας πλάσσει, ἀλλὰ πᾶν ζῷον· καὶ κοροπλάθους τοὺς ἐκ κηροῦ ἢ πηλοῦ ἢ τοιαύτης τινὸς ὕλης πλάττοντας κόρας ἢ κούρους· κόρη γὰρ τὸ σμικρὸν ἀγαλμάτιον ἢ γύψινον ἢ πήλινον.* Εἰς πάπυρον τοῦ Α΄ μ.Χ. αἰῶνος (P. Oxy. 736, III, 59) ἀναγράφεται χαρακτηριστικῶς εἴς τινα ἰδιωτικὸν λογαριασμόν· *παιγνίων καὶ ἱππαρίων παίδων ἡμιωβόλιον.*

'Η ποικιλία τῶν παιγνίων τοῦ ἐμπορίου περιελάμβανε καὶ τὰ πλέον ἀπίθανα

διὰ τὰ τότε δεδομένα, οἷον ζῷα ἀποτρόπαια (σκορπίοι, ὄφεις κλπ.) κατασκευαὶ ἀπομιμούμεναι διάφορα ἐργαλεῖα καὶ ἄλλα, ἅτινα σήμερον ὀνομάζομεν διὰ τῆς γαλλικῆς λέξεως μπιμπελώ. Ὁ Πλούταρχος («Συμποσιακὰ προβλ.», ΙΙ, 1, παρ. 8) ἀναφέρει μίαν τοιαύτην περίπτωσιν: Ὁ παράσιτος τοῦ βασιλέως Λυσιμάχου ἐνέβαλεν εἰς τὸ ἱμάτιον τοῦ βασιλέως σκορπίον ξύλινον καὶ ἐτρόμαξε τὸν βασιλέα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

1. Παιδιὰ καὶ Παιδεία

Ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω ἀκροθιγῶς, οἱ Ἀρχαῖοι εἶχον κατανοήσει τὴν παιδαγωγικὴν σημασίαν τοῦ παιγνιδίου, τοῦ μανθάνειν διὰ τῆς παιδιᾶς. Οἱ κορυφαῖοι τῆς Ἀρχαιότητος Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης, ὡς καὶ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (Μ. Βασίλειος κ.ἄ.) περιγράφουν τὰ θετικὰ ἀποτελέσματα ἐκ τῆς μαθήσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς προσωπικότητος τοῦ παιδός, ἅτινα συχνάκις προσπορίζει τὸ παίζειν.

Ὁ Πλάτων («Νόμοι» Ι 643 ΒC 12) λέγει: *Λέγω δὴ τὸν ὁτιοῦν ἀγαθὸν ἄνδρα μέλλοντα ἔσεσθαι τοῦτο αὐτὸ ἐκ παίδων εὐθὺς μελετᾶν δεῖν παίζοντα καὶ σπουδάζοντα ἐν τοῖς τοῦ πράγματος ἑκάστοις προσήκουσιν. Οἷον τὸν μέλλοντα ἀγαθὸν ἔσεσθαι γεωργὸν ἤ τινα οἰκοδόμον, τὸν μὲν οἰκοδομοῦντά τι τῶν παιδείαν οἰκοδομημάτων παίζειν χρή, τὸν δ' αὖ γεωργοῦντα, καὶ ὄργανα ἑκατέρῳ σμικρά, τῶν ἀληθινῶν μιμήματα, παρασκευάζειν τὸν τρέφοντα αὐτῶν ἑκάτερον. Καὶ δὴ καὶ τῶν μαθημάτων ὅσα ἀναγκαῖα προμεμαθηκέναι προμανθάνειν, οἷον τέκτονα μετρεῖν ἢ σταθμᾶσθαι καὶ πολεμικὸν ἱππεύειν παίζοντα ἤ τι τῶν τοιούτων ἄλλο ποιοῦντα καὶ πειρᾶσθαι διὰ τῶν παιδιῶν ἐκεῖσε τρέπειν τὰς ἡδονὰς καὶ ἐπιθυμίας τῶν παίδων, οἷ' ἀφικομένους αὐτοὺς δεῖ τέλος ἔχειν.*

Ὁμοίως ὁ αὐτὸς Πλάτων («Νόμοι Ζ 819 ΒC 21) λέγει διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ παιγνίου εἰς πλέον ἀφῃρημένα μαθήματα: *Πρῶτον μὲν περὶ λογισμοὺς μετὰ παιδιᾶς τε καὶ ἡδονῆς μανθάνειν, μήλων τέ τινων διανομαὶ καὶ στεφάνων πλείοσιν ἅμα καὶ ἐλάττοσιν ἁρμοττόντων ἀριθμῶν τῶν αὐτοῦ καὶ πυκτῶν καὶ παλαιστῶν ἐφεδρείας τε καὶ συλλήξεως ἐν μέρει καὶ ἐφεξῆς καὶ ὡς πεφύκασι γίγνεσθαι. Καὶ δὴ καὶ παίζοντες, φιάλας τε ἅμα χρυσοῦ καὶ χαλκοῦ καὶ ἀργύρου καὶ τοιούτων τινῶν ἄλλων κεραννύντες, οἱ δὲ καὶ ὅλας πως διαδιδόντες, ὅπερ εἶπον, εἰς παιδιὰν ἐναρμόττοντες τὰς τῶν ἀναγκαίων ἀριθμῶν χρήσεις ὠφελοῦσι τοὺς μανθάνοντας εἴς τε τὰς τῶν στρατοπέδων τάξεις καὶ ἀγωγὰς καὶ στρατείας καὶ εἰς οἰκονομίας αὖ, καὶ πάντως χρησιμωτέρους αὐτοὺς αὐτοῖς καὶ ἐγρηγορότας μᾶλλον τοὺς ἀνθρώπους ἀπεργάζονται.*

Γενικῶς εἰς τὸ Ζ΄ βιβλίον τῶν «Νόμων» ἐξετάζεται ἡ παιδιὰ συστηματικῶς ὡς μέσον ἀγωγῆς καὶ μαθήσεως, ἀναλόγως καὶ τῆς ἡλικίας. Κατὰ τὴν α΄ τριετίαν π.χ. ἡ τροφὸς πρέπει διὰ στοιχειώδους παιδιᾶς παιδεύουσα νὰ ἐθίζῃ τὸ νήπιον εἰς μέσην τινὰ κατάστασιν μεταξὺ ἡδονῆς καὶ λύπης, ὥστε νὰ ἐκκολαφθῇ ἄνθρωπος, ὅστις οὔτε τὰς ἡδονὰς θὰ διώκῃ ἀφρόνως, οὔτε τὰς λύπας θὰ ἀποφεύγῃ γενικῶς.

Κατὰ τὴν ἑπομένην περίοδον τῶν 3 ἕως 6 ἐτῶν λέγει ὁ Πλάτων διὰ τὸν παῖδα καὶ τὰς παιδιὰς τῆς ἡλικίας αὐτῆς: *Παιδιαί εἰσι τοῖς τηλικούτοις αὐτοφυεῖς τινες, ἃς ἐπειδὰν συνέλθωσιν αὐτοὶ σχεδὸν ἀνευρίσκουσι* («Νόμοι» Ζ, 794α). Ἐπίσης αὐτόθι (Ζ 803) λέγει: *Παίζοντά ἐστι διαβιωτέον τινὰς δὴ παιδιὰς θύοντα καὶ ᾄδοντα καὶ ὀρχούμενον, ὥστε τοὺς μὲν θεοὺς ἵλεως αὐτῷ παρασκευάζειν δυνατὸν εἶναι, τοὺς δ' ἐχθροὺς ἀμύνεσθαι καὶ νικᾶν μαχόμενον.*

Αἱ παιδιαί, λοιπόν, δὲν πρέπει νὰ λειτουργοῦν μόνον ὡς ψυχαγωγικὸν μέσον, ἀλλὰ νὰ ἀποβλέπουν εἰς ὑψηλοτέρους στόχους, οἷον τὴν θρησκευτικὴν δια-

παιδαγώγησιν καὶ τὴν πολεμικὴν ἀρετὴν διὰ τὴν ἄμυναν κατὰ τῶν ἐπικειμένων ἐχθρῶν. 'Ανωτέρω, ἄλλωστε, ὡμιλήσαμεν διὰ τὰ παιδαγωγὰ εἰς τὸν στρατιωτικὸν βίον *ἐνόπλια παίγνια* τοῦ Πλάτωνος. Ἔτι δέ, πλὴν τοῦ Πλάτωνος, οἱ 'Αρχαῖοι γενικῶς ἔκρινον ὅτι τὰ παίγνια εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι καλοὶ ἀγωγοὶ διὰ τοὺς θεούς των. Τοῦτο καταδηλοῦται καὶ ἐκ τῆς ἀφιερώσεως παιγνίων - ἀθυρμάτων εἰς αὐτούς. 'Η Eva Schmidt εἰς τὸ βιβλίον της «Spielzeug und Spiele im klassischen Altertum» (1971) ἀναφέρει ἐν σελίδι 53 Inschrift (ἐπιγραφὴν) ἐκ τοῦ 'Ιεροῦ τῶν Καβείρων ἐν Θήβαις μαρτυροῦσαν ὅτι παίγνια ἀφιεροῦντο εἰς τοὺς θεούς, ὅτε οἱ ἔφηβοι ἐνηλικιοῦντο. 'Η ἐπιγραφὴ ἀναφέρει ἀστραγάλους, τροχούς, στροβίλους καὶ μαστίγια ὡς ἀναθήματα ὑπό τινος κορασίδος. Πβ. καὶ ἐπίγραμμα τοῦ Λεωνίδου ἐπίσης («'Ανθολογία» - florilegium - διαφόρων ἐπιγραμμάτων παλαιῶν εἰς 7 βιβλία ὑπὸ 'Ερρ. Στεφάνου, 1566): *εὔφημόν τοι σφαῖραν εὐκρόταλόν τε Φιλοκλῆς - 'Ερμείῃ ταύτην πυξινέην πλατάγην - ἀστραγάλους θ' οἷς πόλλ' ἐπεμήνατο, καὶ τὸν ἑλικτὸν - ρόμβον, κουροσκεύης(;) παίγνι' ἀνεκρέμασεν.* Ἄλλωστε καὶ συνθετώτερα παίγνια ἦσαν ἐντεταγμένα εἰς τὴν λατρείαν, ὅπως οἱ κύβοι, ἡ αἰώρα κ.λπ., ὄχι ἁπλῶς ὡς ἀναθήματα (βλ. σχετικὰ κεφάλαια).

'Ο 'Αριστοτέλης ἀφ' ἑτέρου, πιστεύει ὅτι ὁ παῖς ἀναλόγως τῆς ἡλικίας του πρέπει νὰ παιδεύεται παίζων. Ὅ,τι δηλαδὴ περίπου πρεσβεύει καὶ ὁ Πλάτων. 'Υποστηρίζει («'Ηθ. Νικομ.» Δ, 8): *Δοκεῖ δὲ ἡ ἀνάπαυσις καὶ ἡ παιδιὰ ἐν τῷ βίῳ εἶναι ἀναγκαῖον.*

'Ο 'Αριστοτέλης διαιρεῖ τὴν μέχρι τοῦ 21ου ἔτους ἡλικίαν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τρεῖς ἑπταετίας *(ἑβδομάδας)* καὶ εἰς ἑκάστην ἀναλόγως θὰ εἶναι ἡ παιδεία αὐτῶν. Πλάτων καὶ 'Αριστοτέλης πιστεύουν εἰς τὸ μετὰ παιδιᾶς καὶ ἡδονῆς μανθάνειν. Εἰς τὴν πρώτην ἑπταετίαν οἱ παῖδες πρέπει νὰ παίζουν κινητικὰ παίγνια, διὰ νὰ ἐνεργοποιῶνται τὰ σώματα («Πολιτικὰ» VII, 17, 1336 α, 25 κ.ἑ.). 'Ομοίως συνιστᾷ τὸ παίγνιον τῆς «'Αρχύτου πλαταγῆς» (βλ. ἀνωτέρω κεφ. «τὰ σεῖστρα»). Γενικῶς αἱ παιδιαὶ κατὰ τὰ πρῶτα ἑπτὰ παιδικὰ ἔτη πρέπει νὰ εἶναι μήτε *ἐπίπονοι* μήτε *ἀνειμέναι.* 'Η μάθησις κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν θὰ περιορισθῇ μόνον κατὰ τὴν τελευταίαν διετίαν, ἤτοι τῶν 5 ἕως 7 ἐτῶν. Κατὰ τὰ ἄλλα ἔτη ἡ παιδιὰ ἁπλῶς θὰ προοδοποιῇ διὰ τὴν μετέπειτα παιδείαν, τὸν χαρακτῆρα, τὸ ἐπάγγελμα. Κατὰ τὰς ἄλλας δύο «ἑβδομάδας» δὲν ὑποδεικνύει συγκεκριμένα παίγνια, ἁπλῶς θὰ ἰσχύῃ τὸ ἀξίωμα, ποὺ πρῶτος ἐξέφρασεν ὁ Πλάτων *μετὰ παιδιᾶς καὶ ἡδονῆς μανθάνειν* (Πλ. «Νόμοι» Ζ 819 β3), μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἡ σοβαρὰ μάθησις κατὰ τὸν 'Αριστοτέλην θὰ γίνεται μετὰ λύπης μᾶλλον ἢ μεθ' ἡδονῆς. («Πολιτ.» VII, 5, 1339 α 28 κ.ἑξ.[8]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

Παίγνια πρεσβυτέρων

Ὅπως καὶ σήμερον, ἔτσι καὶ τότε δὲν ἔπαιζον μόνον τὰ παιδία, ἀλλὰ καὶ οἱ μεγάλοι, ἔτι οἱ πρεσβῦται. Ἔτσι ἔχομεν ἓν εὐρὺ φάσμα παιγνίων ἀπὸ τῆς ἁπλῆς κινητικότητος τοῦ νηπίου μέχρι τῆς εὐτραπελίας τοῦ ἐνήλικος, ἐκδηλώσεις καὶ αὐτὰς παιδαριώδεις καὶ αὐτοφυεῖς, ὡς λέγει καὶ ὁ Πλάτων, ἤγουν πονήματα αὐτοσχεδιασμοῦ. 'Ο Δημοσθένης π.χ. κάπου ἀναφέρεται —ἂν δὲν ἀπατῶμαι— εἰς παῖδας παίζοντας ἀλλήλοις μὲ ἐρωταποκρίσεις λέξεων ἐκ τοῦ 'Ομήρου. 'Ενίκα δὲ ὁ γνωρίζων τὰς περισσοτέρας. 'Ο Πλάτων δέχεται εἰς τοὺς «Νόμους» ὅτι ὑπάρχει ἡ «πρεσβυτῶν ἔμφρων παιδιὰ» (6ον βιβλίον, 769α). Βλ. καὶ «πνευματικὰ παίγνια), ἐν τῷ παρόντι.

Γενικῶς ἐξ ὡρισμένων παιγνίων ἠδύνατό τις πολλαπλῶς νὰ ὠφεληθῇ, ὄχι μόνον σωματικῶς, ἀλλὰ καὶ πνευματικῶς. Δι' αὐτὸ καὶ ὁ Σωκράτης συχνάκις

«ἔπαιζεν ἅμα σπουδάζων». Προσεπάθει διὰ τῆς παιδιᾶς νὰ ὠφελήσῃ τοὺς συνόντας *«παίζων οὐδὲν ἧττον ἢ σπουδάζων ἐλυσιτέλει τοῖς συνδιατρίβουσι»* (Ξ. «Ἀπομνημονεύματα» IV, 1, 1). Ἀκόμη κατὰ Πλάτωνα («Συμπόσιον» 216 e) ὁ Σωκράτης *«εἰρωνευόμενος καὶ παίζων πάντα τὸν βίον πρὸς τοὺς ἀνθρώπους διατελεῖ»*. Ἀλλὰ καὶ ἄλλοι φιλόσοφοι, ὅπως οἱ κυνικοὶ κ.λπ. μετ' ἀστειολογίας, ἀνεκδότων κ.λ.π. ἐδίδασκον τὰ δόγματά των. Ἄλλωστε οἱ Ἀρχαῖοι μας γνωρίζοντες πληρέστερον παντὸς ἄλλου τὴν ἀλληλουχίαν σκέψεως - γλώσσης, οἱ δημιουργήσαντες τὴν λέξιν λόγος, ἥτις ἀναφέρεται τοσοῦτον χαρακτηριστικῶς εἰς τὴν σκέψιν, τὴν λογικὴν καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν, σχηματίζοντες δὲ ἐπιτηδείους λέξεις ὡς πρὸς τὰ σημαινόμενα ὑπ' αὐτῶν, ὀρθῶς παρήγαγον τὴν λέξιν *παιδιὰ* ἐκ τοῦ *παῖς* ἀλλὰ ἐν ταυτῷ καὶ τὴν λέξιν *παιδεία*. Παίζουν λοιπὸν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ ὡς παῖδες καὶ ὡς ἐνήλικες καὶ ὡς παρήλικες. Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος κατὰ Πλάτωνα εἶναι παίγνιον τοῦ Θεοῦ. *(ἄνθρωπος Θεοῦ παίγνιον»* «Νόμοι» 803 c). Ὁ δὲ Ἡράκλειτος ἐκάλει τὰ ἀνθρώπινα δοξάσματα *παίδων ἀθύρματα*. Εἰς τὸ (Συμπόσιον» φ. παρατηρεῖ ὁ Ξενοφῶν: *Ἐμοὶ δοκεῖ τῶν καλῶν κἀγαθῶν ἀνδρῶν ἔργα οὐ μόνον τὰ μετὰ σπουδῆς πραττόμενα ἀξιομνημόνευτα εἶναι, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐν παιδιαῖς* (Ξενοφ., Συμπ. 1). Πιστεύει λοιπὸν ὁ Πλάτων εἰς τὴν παιδεύουσαν παιδιὰν τὴν *παγκάλην, εὔφημον, φρόνιμον, σώφρονα, ἀβλαβῆ, τοῦ ἐλευθερίου καὶ πεπαιδευμένου, εὐτράπελον κ.λπ.* κοσμητικὰ ἐπίθετα ποὺ τῆς προσδίδει.

Καὶ δὲν ἔπαιζον μόνον οἱ συνηλικιῶται μεταξύ των ἀλλὰ ἐνίοτε οἱ πρεσβύτεροι μετὰ τῶν παιδίσκων. Ὁ Ἀλκιβιάδης εὗρέ ποτε τὸν Σωκράτην συμπαίζοντα μετὰ τοῦ μικροῦ υἱοῦ του Λαμπροκλέους (Αἰλιανὸς Ιβ, 15). Ὁ Ἀγησίλαος συνέπαιζε μετὰ τῶν παίδων του συνεπιβαίνων καλάμου (Πλουτ. «Ἀγησίλαος» 25, 25: *Ἦν δὲ καὶ φιλότεκνος ὁ Ἀγησίλαος διαφερόντως· καὶ περὶ ἐκείνου τὸ τῆς παιδιᾶς λέγουσιν, ὅτι μικροῖς τοῖς παιδίοις οὖσι κάλαμον περιβεβηκώς, ὥσπερ ἵππον οἴκοι συνέπαιζεν, ὀφθεὶς δὲ ὑπό τινος τῶν φίλων παρεκάλει μηδενὶ φράσαι, πρὶν ἂν καὶ αὐτὸς πατὴρ παίδων γένηται).*

Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ «σκοτεινὸς» φιλόσοφος Ἡράκλειτος προετίμα νὰ παίζῃ ἀστραγάλους μετὰ τῶν παίδων ἢ νὰ συμβιοῖ καὶ συμπολιτεύεται μετὰ τῶν πρεσβυτῶν (βλ. «ἀστράγαλοι») καὶ Διογ. Λαέρτ. IX, 3 «ἀναχωρήσας δὲ εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος μετὰ τῶν παίδων *ἠστραγάλιζε»*.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΤΟΥ Α΄ ΜΕΡΟΥΣ

Τὰ παιδία, ὅπως καὶ σήμερον *παίζει* καὶ παίζει κατὰ κόρον. Τὰ πρῶτα παίγνια, ὅπως καὶ σήμερον, εἶναι προσιτά, ἀρκετὰ καὶ διὰ τέρψιν καὶ διὰ ἐκτόνωσιν καὶ διὰ τὴν πρώτην μάθησιν. Τούτων ἀρκετὰ διατηροῦνται μετὰ τῆς ὀνομασίας των ἀναλλοίωτα ἢ πως ἠλλοιωμένα μέχρις ἡμῶν ἐπιβεβαιοῦντα καὶ αὐτὰ τὴν συνέχειαν τοῦ ἑλληνικοῦ βίου, (νευρόσπαστα, οἰκοδομαὶ ἐπὶ τῆς ἄμμου, πλαγγόνες κ.λ.π.). Βεβαίως καὶ ἄλλοι λαοὶ (ὁ Πλάτων ἰδιαιτέρως ἀναφέρει τοὺς Αἰγυπτίους) εἶχον παίγνια ὁμοιότροπα καὶ ὁμοιόμορφα πρὸς τὰ ἑλληνικά. Ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, τοιχογραφίαι καὶ ἀνάγλυφα παρ' Αἰγυπτίοις, Ἐτρούσκοις, Πέρσαις κ.λπ. μᾶς δεικνύουν διάφορα ἐν μικρογραφίᾳ ἀθύρματα, παῖδας νὰ κυβεύουν, νὰ πηδοῦν ἁπλῶς ἢ νὰ πηδοῦν ἁλτῆρας, νὰ παίζουν μὲ ζῷα κ.λπ.

Εἰς τὴν παροῦσαν διατριβὴν δὲν περιλαμβάνομεν τὰς ἀθλοπαιδιὰς οὔτε τοὺς μουσικοὺς καὶ χορευτικοὺς ἀγῶνας οὔτε τὸ θέατρον, διότι καθ' ἡμᾶς ἐκφεύγουν τῆς περιοχῆς τῆς παιδιᾶς. Καθ' ἡμᾶς εἶναι παίγνια, ἀλλ' ὑπὸ εὐρυτέραν σημασίαν καὶ κάτω ἀπὸ ἄλλο πρῖσμα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ Α΄ ΜΕΡΟΥΣ

1. Οἱ Ἄγγλοι τὸ παιδίον λέγουν *child*, *boy*, τὸ παίζω *play*, τὸ παίγνιον *game*, *spott*. Οἱ Γερμανοὶ τὸ παιδίον λέγουν *kind*, *knabe*, τὸ παίζω *spielen*, τὸ παίγνιον *spiel (zeug)*. Οἱ Γάλλοι τὸ παιδίον λέγουν *enfant*, τὸ παίζω *jouer*, *s'amuser*, τὸ παίγνιον *jeu*, *amusement*. Οἱ Ἰταλοὶ τὸ παιδίον λέγουν *bambino*, τὸ παίζω *giocare*, τὸ παίγνιον *giuco*. Οἱ Τοῦρκοι τὸ παιδίον λέγουν *çocuk*, *sabi*, τὸ παίζω *ognarmak*, τὸ παίγνιον *ogun*, *oguvicak*. Ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ Ρωμαῖοι ἀπὸ τὸ *puer* δὲν παρῆγον τὸ παίζω *(ludo)* οὔτε τὴν παιδιὰν *(ludus-i, lusus-i)*.

2. Ὁ Πίνδαρος («Νέμεα», 3, 75) λέγει διὰ τὸν Ἀχιλλέα μαθητεύοντα παρὰ Χείρωνι· *παῖς ἐὼν ἄθυρε μεγάλα ἔργα, χερσὶ θαμινὰ βραχυσίδαρον ἄκοντα πάλλων*. Ὁ Ἡράκλειτος δὲ ἀπεκάλει τὰ ἀνθρώπινα δοξάσματα *παίδων ἀθύρματα* (ἀπ. 70).

3. Ἐπιβεβαιοῖ καὶ ὁ Εὐστάθιος («Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα», 913, 50): *Ἁμαξίς, ὃ δηλοῖ μικρὸν ἁμάξιον ποιούμενον εἰς παίγνιον τοῖς παισί, δηλοῦσιν οἱ παλαιοί*.

4. Βλ. Γρηγ. Νύσσης (PG 45, 421). Διὰ τὴν μίμησιν τῶν Ρωμαϊκῶν μονομαχιῶν βλ. «Ἐπικτήτου Ἐγχειρίδιον» Ἀρριανοῦ, ἐν 29, 3: *Ὡς τὰ παιδία..... ἃ νῦν μὲν παλαιστὰς παίζει, νῦν δὲ μονομάχους, εἶτα σαλπίζει, εἶτα τραγῳδεῖ....... ὡς τὰ παιδία νῦν φιλόσοφος, ὕστερον τελώνης, εἶτα ρήτωρ, εἶτα ἐπίτροπος Καίσαρος*.

5. Σεῖστρα εἶχον καὶ οἱ Βυζαντινοί. Ὁ Ἰ. ὁ Χρυσόστομος καὶ ἄλλοι Βυζαντινοὶ ἀναφέρουν αὐτά. Πάντως σεῖστρον ἦτο καὶ κροτοῦν τι ὄργανον εἰς τὴν λατρείαν τῆς Ἴσιδος. Πβ. Πλουτ. «Περὶ Ἴσιδος», 63: *Ἐμφαίνει καὶ τὸ σεῖστρον, ὅτι σείεσθαι δεῖ τὰ ὄντα καὶ μηδέποτε παύεσθαι φορᾶς..... τὸν γὰρ τυφῶνά φασι τοῖς σείστροις ἀποτρέπειν καὶ ἀποκρούεσθαι*.

6. Ὑπάρχει θεωρία τις ἀνάγουσα τὴν ἀρχὴν πολλῶν ἀθυρμάτων εἰς τὴν σφαῖραν τῆς τυπολατρείας τῆς θρησκείας. Ἤτοι ἐκ τύπων καὶ μέσων λατρείας κατήντησαν ἁπλᾶ παίγνια. Ἴσως εἶναι ὑπερβολική.

7. Ἀσφαλῶς ἡ βαυκαλίζουσα ἔκφρασις «νάννι-νάννι» ἐκεῖθεν κατάγεται. Τὰ νήπια εἶχον (καὶ ἔχουν) παρ' αὐτοῖς πλαγγόνα τινά, ἤτοι νάννον ἢ ναννίον ἢ νιννίον.

8. Βλ. καὶ Κωνστ. Βουρβέρη *«Παιδιὰ καὶ Παιδεία»*, Ἀθῆναι, 1956.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς καθ' ἑαυτὰς παιδιὰς

Μέχρι τοῦδε εἴδομεν τὰ πρῶτα καὶ ἁπλούστερα τῶν παιγνίων, κυρίως εἰπεῖν ἀθυρμάτων τῆς νηπιακῆς καὶ πρώτης παιδικῆς ἡλικίας. Εἰς τὸ ἀκολουθοῦν κεφάλαιον ἀναφέρονται αἱ παιδιαί, περὶ ὧν μᾶς διέσωσαν μαρτυρίας ἀρχαῖοι καὶ ἐν μέρει βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, βοηθούσης ἐνίοτε καὶ κάποιας ἀγγειογραφίας ἢ ὀλογλύφου παραστάσεως. Καὶ ἐνταῦθα εἰς πρώτην θεώρησιν πρόκειται, περὶ τῶν παιδιῶν τῶν ἀποτελουμένων ἐκ μιᾶς σειρᾶς κινήσεων καὶ πράξεων, τοῦ λόγου ἔχοντος ἥττονα ἢ ἐλαχίστην μερίδα, π.χ. ἡ αἰώρα, *ἡ δραπετίνδα*, ἡ σχοινοφιλίνδα κ.λ.π.

Εἰς τὸ β΄ τμῆμα τοῦ Β΄ μέρους θὰ ἀκολουθήσουν παιδιαί, ἔνθα ὁ λόγος εἶναι τὸ α καὶ τὸ ω, αἱ πράξεις δὲ εἶναι σκιώδεις ἢ καὶ ἀνύπαρκτοι π.χ. τὰ αἰνίγματα, τὰ λογοπαίγνια, οἱ ἀστεϊσμοὶ κ.λ.π.

Εἰς τὸ γ΄ μέρος θὰ ἀναφερθοῦν ὡρισμένα παίγνια ἀμφισβητούμενα, περὶ ὧν δὲν εἴμεθα βέβαιοι, ἂν ἀπετέλουν παιδιὰν αὐτοτελῆ ἢ μέρος ἄλλης ἀγνώστου ἢ περὶ ὧν αἱ πληροφορίαι εἶναι ἀσαφεῖς νύξεις τῶν συγγραφέων, συγκείμεναι ἐνίοτε εἰς ἁπλῆν λέξιν καὶ συχνάκις μεταγενεστέρου συγγραφέως, π.χ. ὁ ἀσκός, ἡ φυγίνδα, ὁ ἀετός, ὁ τρόχος κ.λ.π.

Αἱ ἀκολουθοῦσαι εἰς τὸ α΄ μέρος παιδιαὶ δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὑφ' ἡμῶν ἀφ' ἑνὸς ὡς τυχηραὶ καὶ ἀφ' ἑτέρου ὡς κοιναί. π.χ. τυχηρὸν παίγνιον ἦσαν οἱ πεσσοί, οἱ κύβοι, οἱ ἀστράγαλοι (συχνάκις) ὁ χαλκισμός κ.λ.π.

Ἐπίσης ἄλλαι παιδιαὶ ἦσαν κυρίως παιδικαὶ (π.χ. κρυπτίνδα, μυΐνδα,

βασιλίνδα κ.λ.π.), ἄλλαι κυρίως γυναικεῖαι (πεντάλιθα), ἄλλαι κυρίως ἀνδρικαὶ (πεσσοί, κύβοι) καὶ ἄλλαι (αἱ περισσότεραι) πρόσφοροι διὰ πᾶσαν ἡλικίαν καὶ φῦλον.

Ἐπίσης ἄλλαι ἦσαν ἐνόργανοι, ἤτοι ἐστηρίζοντο εἰς ὄργανόν τι (π.χ. ὁ τροχός, ἡ αἰώρα, ἡ σκαπέρδα, ἡ σφαῖρα κ.λ.π.) καὶ ἄλλαι τελείως ἀνόργανοι, ἄνευ τινὸς δηλαδὴ ὑλικοῦ ἢ μηχανικοῦ μέσου (π.χ. κολλαβισμός, κρυπτίνδα, σκινθαρίζειν, ραθαπυγίζειν κ.λ.π.).

Ἀξιοπαρατήρητον ἐπίσης τυγχάνει ὅτι πολλαὶ ὀνομασίαι παιδιῶν λήγουν εἰς -ίνδα, κατάληξιν ἐπιρρηματικήν, δωρικῆς προελεύσεως. Αἱ ὀνομασίαι δηλαδὴ ἦσαν ἐπιρρήματα συνεκφερόμενα μετὰ τοῦ παίζειν π.χ. ἀκινητίνδα παίζειν, ποσίνδα παίζειν, παραλειφθέντος σὺν τῷ χρόνῳ τοῦ ρήματος, τὸ ἐπίρρημα οὐσιαστικοποιήθη, ἤτοι ἡ ἀκινητίνδα κ.λ.π. Ἀπὸ τὰ σημερινὰ παίγνια, τὰ ὁποῖα εἶναι ἰδιαιτέρως προσφιλῆ εἰς τοὺς παῖδας δὲν ἀνεῦρον παρ' Ἀρχαίοις τὴν «ἀμπάριζα», τὸ «ποδόσφαιρον» καὶ ὡς αὐτοτελὲς τὸ «κυνηγητόν». Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο ὑπάρχει ἡ λ. *φυγίνδα* (βλέπε λ. *φρυγίνδα*), περὶ ἧς οἱ κριτικοὶ τῶν χειρογράφων διορθοῦν εἰς φρυγίνδα. Τὸ «κυνηγητὸν» ὑπῆρχε, βεβαίως, ὡς μέρος ἄλλων παιδιῶν (*ἐφεδρισμός, σφαῖρα* κλ.π.). Πάντως, ἂν ὑπῆρχε αὐτοτελὲς παίγνιον «κυνηγητοῦ» θὰ εἴχομεν μαρτυρίας ὁπωσδήποτε καὶ δὲν θὰ ἐκρεμώμεθα εἰς μίαν ἀσαφῆ καὶ ἀμφίβολον λέξιν. Βλ. καὶ λ. *φυγίνδα-τρόχος*. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν «ἀμπάριζα», γνωστὸν εἶναι ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ τὴν ἐγνώριζον, λαβόντες αὐτὴν οὐχὶ ἐκ τῶν Ἀρχαίων, ἀλλ' ἐκ τῶν Δυτικῶν (ἰταλ. barra, γαλ. jeu de barres). Διὸ τὴν ἔλεγαν καὶ *ἀμπάρρες*.

Ἡ τρίτη μεγάλη πολυχαρὴς καὶ ἐν ταυτῷ πολύκλαυστος σημερινὴ παιδιὰ τοῦ ποδοσφαίρου ἦτο γνωστὴ μόνον ὡς σφαῖρα, παιζομένη πάντοτε διὰ τῶν χειρῶν.

Ἀπὸ τὰ παίγνια τῶν μεγάλων ἔλειπε βεβαίως ἡ χαρτοπαιξία, ἣν ὡς πρὸς τὸ τυχηρόν της μέρος ἀντικαθίστων ἐπαξίως οἱ κύβοι καὶ οἱ πεσσοί. Αἱ παιδιαὶ ἀναφέρονται ἀλφαβητικῶς.

Τέλος ἀναφέρω τὴν γνώμην τοῦ Pauly ἐν τῇ Real-Encyclopädie, καθ' ἣν τὰ εἰς -ίνδα εἶναι παροξύτονα καὶ οὐχὶ -ῖνδα, εἶναι δὲ ἐπιρρήματα πρὸς χρῆσιν δι' ὀνομασίας παιδιῶν.

1. Αἰώρα ἢ Ἐώρα

Ἡ αἰώρα (ἡ σημερινὴ «κούνια») εἶναι παιδιὰ παλαιοτάτη καὶ κατ' ἐξοχὴν γυναικεία. Παρ' Ὁμήρῳ δὲν ἀναφέρεται ὅμως. Αὐτὸ βεβαίως δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρχε.

Ὅπως καὶ σήμερον, μία σανὶς δενομένη καταλλήλως καὶ ἐν συνεχείᾳ διὰ τῶν ἰδίων σχοινίων ἐξηρτᾶτο ἀπὸ κλάδον δένδρου στερεοῦ, ὥστε οἱ καθεζόμενοι ἐπὶ τῆς σανίδος νὰ αἰωροῦνται ρυθμικῶς. Ἐνίοτε ἀντὶ σανίδος ἔθετον σκίμποδα, ὅπως βλέπομεν εἰς ἀγγειογραφίας. Ἐπίσης βλέπομεν ἓν ἢ δύο ἄτομα νὰ «κουνοῦν» τὸν αἰωρούμενον. Εἰς τὴν Κρήτην εὑρέθη ἄθυρμα μὲ αἰωρούμενον παῖδα.

Εἰς τὰς Ἀθήνας ὑπῆρχεν ἑορτὴ λεγομένη *Ἀλῆτις*[1] ἢ *Αἰώρα*, ὅπου τὰ κοράσια κατὰ τὸ θέρος, ὅτε ἤρχιζον νὰ ὡριμάζουν αἱ σταφυλαί, αἰωροῦντο ὁμαδικῶς εἰς ἀνάμνησιν τοῦ ἀπαγχονισμοῦ τῆς Ἠριγόνης, ἀπαγχονισθείσης ἐκ λύπης διὰ τὸν φόνον τοῦ πατρός της Ἰκαρίου, φονευθέντος, διότι οἱ Ἀττικοὶ ποιμένες, οἵτινες ἐποτίσθησαν παρ' αὐτοῦ μὲ τὸν καινοφανῆ οἶνον —τὴν παρασκευὴν τοῦ οἴνου εἶχε διδαχθῆ παρὰ τοῦ Διονύσου ὡς ἀντίδωρον καὶ εὐεργέτημα διὰ τὴν φιλοξενίαν τὴν παρασχεθεῖσαν αὐτῷ ὁ βασιλεὺς Ἰκάριος— ἐνόμισαν, ζαλι-

σθέντες, ὅτι ἐδηλητηριάσθησαν. Σημειωτέον ὅτι μετὰ τὴν αὐτοκτονίαν τῆς Ἠριγόνης πολλαὶ παρθένοι ηὐτοκτόνησαν, κατὰ τὸν μῦθον, μὲ τὸν αὐτὸν τρόπον. Καὶ ὁ Ἡσύχιος, βεβαιοῖ ὅτι ὑπῆρχεν ἑορτὴ Ἀθήνησιν «αἰώρα» *ἐπὶ Ἠριγόνι Ἀλήτιδι τῇ Ἰκαρίου* (sic).

Κατὰ τὴν αἰώραν ἐτελοῦντο καὶ θυσίαι, παρείχοντο δεῖπνα. Αἱ αἰωρούμεναι ἐτραγῴδουν ᾆσμα «ἀλῆτις» λεγόμενον λόγῳ τῶν περιπλανήσεων τῆς Ἠριγόνης νὰ εὕρῃ τὸν νεκρὸν πατέρα της, τὸν ὁποῖον τέλος εὗρε μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ σκύλου της. Ὁ Πολυδεύκης, Δ΄, 7, 55 γράφει: *Ἦν δὲ καὶ ἀλῆτις ᾆσμα ταῖς αἰώραις προσᾳδόμενον, Θεοδώρου ποίημα τοῦ Κολοφωνίου.* Τὴν αἰώραν ὁ ἰατρὸς Ὀρειβάσιος, σύγχρονος καὶ φίλος τοῦ Ἰουλιανοῦ, («Ἰατρικαὶ συναγωγαί», VI, 23) καλεῖ *ὠφελιμώτατον γυμνάσιον καὶ ὕπνου κατασκευαστική.* Ἀναφέρει δὲ καὶ αἰώραν *διὰ φορείου ἢ καθέδρας γινομένην* (παρ. 25). Ἐνίοτε, λέγει, ἔχει *ὑπόβαθρα κατὰ τοὺς διαγωνίους πόδας* καὶ ὅτι δύναται νὰ αἰωρῆταί τις *κατακείμενος* (ἀντὶ ἁπλῶς καθεζόμενος) καὶ ἄλλα πολλὰ λέγει ὁ Ὀρειβάσιος.

Καὶ οἱ Ρωμαῖοι εἶχον κατὰ τὸν τρυγητὸν εἰδικὴν ἑορτὴν περιλαμβάνουσαν ὁμαδικὰς αἰώρας. Τὰ oscila τούτων ἦσαν ἀνάλογος ἑορτή.

Καὶ οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον τὸ παίγνιον τῆς αἰώρας καλοῦντες αὐτὸ **κρεμάστρα αἰώρα**. (Βλ. Φ. Κουκουλὲ «Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς» Α΄-παίγνια). Ἡ αἰώρα διετηρήθη ἀναλλοίωτος μέχρι τοῦ παρόντος καλουμένη «κούνια», ἐκ τοῦ ρήματος κουνῶ < κινῶ.

2. Ἀκινητίνδα

Διὰ τὴν παιδιὰν ταύτην δὲν ὑπάρχει τι τὸ σαφές. Ἐκ τῆς λέξεως δηλοῦται ὅτι στόχος τοῦ παιγνίου ἦτο τὸ ἀκινητεῖν καὶ τὸ διὰ τούτου νικᾶν. Ὁ ἐπιμένων εἰς τὴν θέσιν του παρὰ τάς, προφανῶς κατὰ συμπερασμόν, ὠθήσεις, ἦτο νικητής.

Γράφει ὁ Πολυδεύκης (Θ΄, 115) *Ἀκινητίνδα ἅμιλλαν τοῦ ἀκινητεὶ μένειν εἶχεν.*

Γράφει ὁ Ἰ. Κακριδῆς («Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος» 1925): «Ὁ ἀτελὴς αὐτὸς ὁρισμὸς δὲν φανερώνει σχεδὸν τίποτε· ἴσως πρόκειται περὶ παιδιᾶς ἀναλόγου πρὸς σύγχρονον, καθ᾽ ἣν δύο παῖδες εἴτε ὠθοῦντες εἴτε ἕλκοντες ἑκατέρωθεν ζητοῦν νὰ μετακινήσουν ὁ καθεὶς τὸν ἀντίπαλον χωρὶς αὐτὸς ν᾽ ἀλλάξῃ θέσιν. Ἐν Σάμῳ, ὅταν ὠθοῦνται, λέγουν ὅτι παίζουν «σκούντημα» ἢ «ἀγκωνιές». Εἰς τὸ λεξ. Liddel-Scott-Κωνσταντινίδου ἐν λ. *ἀκινητίνδα* δίδεται ἡ ἑρμηνεία τοῦ Πολυδ. 9, 110: «Ἕκαστος μένων ἀκίνητος ἐν τῇ θέσει του προσπαθεῖ νὰ μετακινήσῃ τὸν ἕτερον».

Τέλος κατὰ Γαληνὸν (VI, 141) ὁ Μίλων ὁ Κροτωνιάτης συνήθιζε νὰ γυμνάζεται διὰ τῆς ἀκινητίνδα· παρεκάλει τὸν προθυμούμενον νὰ μετακινήσῃ αὐτὸν ἀκινητοῦντα.

3. Ἀλεκτορομαχία

Αἱ ἀλεκτορίδες καὶ οἱ ἀλέκτορες δὲν ἦσαν γνωστοὶ ἐν Ἑλλάδι πρὸ τοῦ 1000 π.Χ. Ἦλθον ὀλίγον μετὰ ἐξ Ἀσίας. Τινὲς ἐντοπίζουν τὴν Βιρμανίαν ὡς κοιτίδα των. Ὁ Ὅμηρος ἔχει τὴν λέξιν ὄρνις, ἀλλὰ μὲ τὴν σημασίαν μόνον τοῦ πτηνοῦ καὶ τοῦ οἰωνοῦ. Ἡ «βατραχομυομαχία» ἔχει τὴν λέξιν ἀλέκτωρ.

Ἀφ᾽ ὅτου πάντως ἐγένετο γνωστὸς εἰς τὸν «πολιτισμένον» κόσμον, κατέστη πολυφίλητος, θαυμαστὸς διὰ τὴν τακτὴν πρωινήν του ἔγερσιν, τὸν ἡρωισμόν του, τὸν ἀνδρισμόν του, τὴν ὡραιότητά του, τὴν πολυγαμίαν του, τὸν ἱποτισμόν του κ.λ.π. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Χριστοῦ μάλιστα τὸν ὄρθρον βαθὺν τῶν Ἑλλήνων ὠνόμαζον *ἀλεκτοροφωνίαν* (κατὰ Μάρκον 13, 35) *οὐκ οἴδατε πότε ὁ κύριος τῆς οἰκίας ἔρχεται, ὀψὲ ἢ μεσονυκτίου ἢ ἀλεκτοροφωνίας ἢ πρωί.*

Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες μαζὶ μὲ τὸ ζῷον ἐγνώρισαν καὶ τὸ παίγνιον, τὴν ἀλεκτορομαχίαν, δημιούργημα καὶ τοῦτο τῶν Ἀσιατῶν. Ἤδη ὁ Αἰσχύλος («Εὐμενίδες» 850) ἀναφέρεται σχετικῶς: Ἡ Ἀθηνᾶ παρακαλεῖ τὰς Εὐμενίδας νὰ ἀποτρέψουν τυχὸν ἐμφυλίους ἔριδας εἰς τὰς Ἀθήνας. *Μήτ' ἐξελοῦσ' ὡς καρδίαν ἀλεκτόρων ἐν τοῖς ἐμοῖς ἀστοῖσιν ἱδρύσῃς Ἄρη ἐμφύλιόν τε καὶ πρὸς ἀλλήλοις θρασὺν ... ἐνοικίου δ' ὄρνιθος οὐ λέγω μάχην.* Ὁ δὲ Ἀριστοφάνης ἀπηχῶν τὴν ἀσιατικὴν καταγωγήν του, τὸν ὀνομάζει *περσικὸν ὄρνιν*[2] («Ὄρνιθες», 483). Ἀλλαχοῦ δὲ τὸν ἀποκαλεῖ *δεινότατον Ἄρεως νεοσσὸν* («Ὄρνιθες», 885) καὶ ὁ Λουκ. εἰς τὸ «Ὄνειρος ἢ ἀλεκτρυὼν» (706-707) προσπαθεῖ διὰ μυθαρίου νὰ συνδέσῃ τὸν ἀλεκτρυόνα μὲ τὸν Ἄρη καὶ τὴν ὕπαρξιν τοῦ καλλαίου ὡς καταλοίπου πολεμικῆς περικεφαλαίας, ἐξ ἧς ὁ Ἄρης τοῦ ἄφησε τὸ λοφίον, ὅτε τὸν ἐξεδίωξε διὰ μίαν ἀμέλειάν του: *Ἀλεκτρυὼν τις νεανίσκος φίλος γένοιτο τῷ Ἄρει... εἶτά ποτε κοιμηθῆναι τὸν Ἀλεκτρυόνα καὶ προδοῦναι τὴν φρουρὰν ἄκοντα... καὶ μεταβαλεῖν αὐτὸν ἐς τουτὶ τὸ ὄρνεον αὐτοῖς ὅπλοις, ὡς ἔτι τῆς κόρυθος τὸν λόφον ἔχειν ἐπὶ τῇ κεφαλῇ.*

Τὸ παίγνιον ἦτο ἐκ τῶν τραχυτέρων· πανομοιότυπον μὲ τὰς σημερινὰς ἀλεκτορομαχίας, ἃς δύναταί τις νὰ ἴδῃ εἰσέτι εἰς κράτη τῆς Ἀσίας, τῆς Ν. Ἀφρικῆς καὶ σπανιώτατα ἐν Εὐρώπῃ. Ἐσχάτως καὶ ἐν Ἑλλάδι. Καταλλήλως ἐκγυμναζόμενοι ἀλέκτορες ἐμονομάχουν μέχρι θανάτου. Οἱ Ἀθηναῖοι ἔθετον καὶ περιδόσεις (στοιχήματα) εἰς τὰς ἀλεκτορομαχίας καὶ ἔχανον ἐνίοτε μεγάλα χρηματικὰ ποσά. Ὁ Πλάτων («Λῦσις» 20 d e p. 211) λέγει ὅτι προτιμᾶ τὴν κτῆσιν ἀγαθοῦ φίλου μᾶλλον ἢ ἀρίστου ἀλέκτορος. Τοῦτο ὑπογράφει ἐνταῦθα τὴν ἐξοικείωσιν καὶ ἀγάπην τῶν Ἀθηναίων πρὸς τοὺς ἀλέκτορας.

Ἡ ἐντυπωσιακὴ ἀλληλομαχία των περὶ κύρους καὶ τιμῆς ἐνεθουσίαζε τοὺς Ἕλληνας. Λέγεται ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς βαδίζων ποτὲ κατὰ τῶν Περσῶν μετὰ στρατοῦ καὶ ἰδὼν ἀλέκτορας μονομαχοῦντας εἶπε: *Ἴδετε αὐτοὺς οἵτινες οὔτε περὶ πατρίδος οὔτε ὑπὲρ τῶν πατρῴων θεῶν ἀγωνίζονται, ἀλλὰ χάριν δόξης καὶ ὑπὲρ τοῦ μὴ ἡττηθῆναι ἑκάτερος μηδὲ εἶξαι θατέρῳ τὸν ἕτερον* (Αἰλ. «ποικίλη ἱστορία» Β 28). Αὐτόθι ὁ αὐτὸς Αἰλιανὸς ἀναφέρει καὶ τὸν λόγον τῆς ἱδρύσεως τῶν ἀλεκτορομαχιῶν· *Μετὰ τὴν κατὰ τῶν Περσῶν νίκην Ἀθηναῖοι νόμον ἔθεντο ἀλεκτρυόνας ἀγωνίζεσθαι δημοσίᾳ ἐν θεάτρῳ μιᾶς ἡμέρας τοῦ ἔτους.*

Ἡ μαχητική, ἀμυντικὴ καὶ ἐπιθετικὴ αὐτὴ προέλευσις ταυτίζεται μὲ ἐτυμολογικὴν ὁμοίαν· ἡ λέξις δηλαδὴ ἀλέκτωρ καὶ ἀλεκτρυὼν φαίνεται νὰ κατάγηται ἐκ τοῦ *ἀλέκω, ἀλέξω* (=ἀπομακρύνω, ὑπερασπίζω), διότι εἰς τοὺς Ἕλληνας, ἐπιτηδείους γλωσσοπλάστας, ἐντύπωσιν ἔκαμνεν ἡ μαχητικότης τῶν ἀλεκτόρων καὶ ἡ σθεναρὰ τάσις των νὰ ὑπερασπίζουν καὶ προστατεύουν τὰς ἀλεκτορίδας. Ἐκ τοῦ κατωτέρω ἀποσπάσματος τοῦ Ἀχμὲτ («Ὀνειροκριτικὸν», σq β', 25 ἔκδοσις Franc. Drexl, Λειψία, Teubner, 1925) φαίνεται ἡ πίστις τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὴν μαχητικότητα τῶν ἀλεκτόρων καὶ ὅτι αἱ ἀλεκτορομαχίαι ἦσαν ἐκ τῶν ζωηρῶν βιωμάτων των: *Εἰ δὲ ἴδῃ* (sic), *ὅτι ἐμάχετο μετὰ ἀλεκτρυόνος, εὑρήσει θλῖψιν.*

Ἐν Ἀθήναις ὑπῆρχον καὶ εἰδικοὶ πωληταὶ ἀλεκτόρων καλούμενοι ἀλεκτρυοπῶλαι καὶ *ἀλεκτρυονοπῶλαι*, εἰδικοὶ δὲ τροφεῖς των ἐλέγοντο *ἀλεκτρυονοτρόφοι* (Πολυδ. Ζ' 135, 136). Οὗτοι ἐφρόντιζον καὶ διὰ τὸν ἐφοδιασμόν των διὰ σιδηρῶν πλήκτρων εἴς τινας τῶν ὀνύχων των, ὅπως γίνεται καὶ σήμερον. Τὰ πλῆκτρα αὐτὰ ὅμως δὲν ἦσαν πάντοτε ἀπαραίτητα. Ἀργότερον ὠνομάσθησαν καὶ *ὀρνιθίαι, ὀρνιθοτρόφοι* (βλ. ἐν τῷ τέλει τοῦ παρόντος). Ὁ Πλάτων («Νόμοι» Ζ', 789, 45-50) σχετικῶς πρὸς τὰ ἀνωτέρω γράφει· *«Τρέφουσι γὰρ δὴ παρ' ἡμῖν οὐ μόνον παῖδες, ἀλλὰ καὶ πρεσβύτεροί τινες ὀρνίθων θρέμματα, ἐπὶ τὰς μάχας τὰς πρὸς ἄλληλα ἀσκοῦντες τοιαῦτα τῶν θηρίων... πρὸς τούτοις λαβόντες ὑπὸ μάλης ἕκαστος, τοὺς μὲν*

ἐλάττονας εἰς τὰς χεῖρας, μείζους δ' ὑπὸ τὴν ἀγκάλην ἐντός, πορεύονται περιπατοῦντες σταδίους παμπόλλους ἕνεκα τῆς εὐεξίας οὔ τι τῆς τῶν αὐτῶν σωμάτων, ἀλλὰ τῆς τούτων τῶν θρεμμάτων».

Τόση δὲ ἦτο ἡ ἀγάπη τῶν 'Αθηναίων πρὸς τοὺς ἀλέκτορας (ὅπως τῶν Ρωμαίων πρὸς τοὺς κύνας καὶ τοὺς ἵππους), ὥστε κάποιος Πολίαρχος, τοὔνομα, κατὰ τὸν Αἰλιανὸν («Ποικίλη ἱστορία» 8, 4), ἔθαψε πομπικῶς τὸν θανόντα ἀλέκτορά του καὶ ἐτοποθέτησεν ἐπιτύμβιον στήλην μετ' ἐπιγραφῆς ἐπὶ τοῦ τάφου του: *Πολίαρχον, φασί, τὸν 'Αθηναῖον εἰς τοσοῦτον προελθεῖν τρυφῆς, ὥστε καὶ κύνας καὶ ἀλεκτρυόνας ἐκείνους, οἷς ἔχαιρεν, ἐκκομίζειν ἀποθανόντας δημοσίᾳ. Καὶ ἐπὶ τὴν ἐκφορὰν αὐτῶν παρεκάλει τοὺς φίλους καὶ ἐπιστήματα αὐτοῖς ἀναστήσας, ἐπιγράμματα κατ' αὐτῶν ἐνεκόλαπτεν.*

Χαρακτηριστικαὶ εἶναι μερικαὶ ἀγγειογραφίαι εἰκονίζουσαι τὸ τέλος κάποιας ἀλεκτορομαχίας, ἔνθα ὁ μὲν νικητὴς ἰδιοκτήτης τοῦ ἀλέκτορος εἶναι ἐστεφανωμένος καὶ χαρίεις, ὁ δὲ ἡττηθεὶς περίλυπος. 'Ο ἡττημένος ἀλέκτωρ παριστᾶται αἱμάσσων καὶ μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω κ.λ.π. 'Ο Κλαύδιος Αἰλιανὸς («Περὶ ζῴων ἰδιότητος» ΙΙΙ, κθ) λέγει· *ἐν μάχῃ ἀλεκτρυὼν ἐν τῇ πρὸς ἄλλον ἀγωνίᾳ ἡττηθείς, οὐκ ἂν ᾄσαι. Καὶ γάρ τοι φρόνημα αὐτῷ κατέσταλται, καὶ μεμείωται καὶ καταδύεται ὑπὸ τῆς αἰδοῦς. Κρατήσας τε γαῦρός ἐστι καὶ ὑψαυχενεῖ......*

'Ως πρὸς τὸν τόπον καὶ τὸν τρόπον τοῦ ἀγῶνος ὁ Αἰλιανὸς λέγει (ἀνωτέρω) ὅτι ὁ ἀγὼν ἦτο καὶ δημόσιος ἐν 'Αθήναις, καθιερωθεὶς μετὰ τὰ Μηδικά, διεξήγετο δὲ *ἐν θεάτρῳ.* 'Αργότερον φαίνεται νὰ ἠτόνησεν ὁ ἑορταστικὸς-ἐπετειακὸς χαρακτὴρ τῶν ἀλεκτορομαχιῶν, ἐπιβιώσαντος μόνον τοῦ παιγνιώδους καὶ δὴ μετὰ περιδόσεως χαρακτῆρος τῆς ἀλεκτορομαχίας. Οἱ συνήθεις ἀγῶνες ἐγίνοντο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, κύκλωθεν τῶν θεατῶν ἱσταμένων. 'Ενίοτε διεμόρφουν τὸν χῶρον εἰς σκηνάριον (κατάλοιπον τοῦ ἑορταστικοῦ χαρακτῆρος), ἐφ' οὗ ἠγωνίζοντο ἐπὶ μεγάλης τηλίας. Πρὸ τοῦ ἀγῶνος τοὺς ἐψώμιζον μὲ σκόροδα, πιστεύοντες ὅτι *ἐσκοροδισμένοι* ἦσαν μαχητικώτεροι. 'Ο 'Αριστοφάνης ἐν «'Ιππεῦσι» 493 κ.ἑ. λέγει χαρακτηριστικῶς· *ἔχε νυν, ἐπέγκαψον λαβὼν ταδὶ (τὰ σκόροδα) -ἵν' ἄμεινον, ὦ τᾶν, ἐσκοροδισμένος μάχῃ* (ἐνν. ἐν ἀλεκτορομαχίᾳ, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἀμέσως παρατιθεμένων στίχων μνημονευόντων «λόφους» καὶ «κάλλαια» πετεινῶν). Καὶ ὁ Ξενοφῶν ἐν «Συμποσίῳ» 4, 9 λέγει σαφῶς· *ἔνιοι τοὺς ἀλεκτρυόνας σκόροδα σιτίσαντες συμβάλλουσιν.*

Οἱ ἰδιοκτῆται τῶν δύο ἀντιμαχομένων ἀρχικῶς τοὺς κρατοῦν ἀντιμετώπους καὶ εἶτα διὰ φωνῶν καὶ κινήσεων τοὺς παρορμοῦν πρὸς ἀναμέτρησιν. 'Ωρισμένος χρόνος δὲν ὑπῆρχε· ὁ ἀγὼν ἐτελείωνε μόνον μὲ τὴν ἧτταν τοῦ ἑνός. 'Η χαρὰ τοῦ νικήσαντος ἰδιοκτήτου, τροφοδοτουμένη, συχνάκις καὶ ἀπὸ σχετικὸν χρηματικὸν ποσόν, ἦτο ἐμφανής. Συνέχαιρον αὐτῷ καὶ οἱ στοιχηματίσαντες ἐπὶ τοῦ νικητοῦ θεαταί. Βλ. καὶ ἐγκυκλοπ. «Πυρσοῦ» Γ' τόμ., σελ. 514 εἰκόνας ἀλεκτορομ. ὅπως ἡ χαρακτηριστικὴ ἐκ μωσαϊκοῦ τῆς Πομπηίας παριστῶσα νικητὴν καὶ ἡττημένον, μία ἐπιτύμβιος ἀνάγλυφος ἐκ τοῦ Λατερανοῦ Μουσείου τῆς Ρώμης μὲ παῖδας κρατοῦντας ἀλέκτορας νικητὰς καὶ ἡττημένους κ.λ.π.

Γνωστὸς εἶναι καὶ ἡμῖν ὁ πεισματώδης ἀγὼν τῶν ἀλεκτόρων ἀλληλομαχούντων διὰ λόγους τιμῆς, ἐπιβολῆς κ.λ.π. πολλῷ μᾶλλον δὲ τῶν ἠσκημένων ἐπὶ τοῦτο. ῎Αν δὲ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ ἀνωτέρω σιδηρᾶ πλήκτρα, προφανὴς εἶναι ἡ αἱματηρὰ ἀπόληξις, εἰκονιζομένη καὶ εἰς ἀγγεῖα.

'Ασφαλῶς καὶ ὀφθαλμοὶ ἀντιμαχομένων ἐξωρύσσοντο (ὅπως καὶ σήμερον) καὶ οἱ καμπτόμενοι ἀλέκτορες ἐγκατέλειπον τὸν ἀγῶνα ἢ ἔπιπτον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κατάκοποι, ὥστε ὁ διαιτητεύων ἀνεκήρυσσε τὸν νικητήν. ῎Ετσι περίπου συμβαίνει καὶ εἰς τὰς σημερινὰς ἀλεκτορομαχίας.

Τελικῶς τὸ παίγνιον περιέπεσεν εἰς ἀγοραίους καὶ περιθωριακοὺς τύπους, ὅτε

πλέον διεξήγετο εἰς τὰς τριόδους, τὰ καταγώγια καὶ τὰς παλαίστρας. Ὁ Αἰσχίνης εἰς τὸν «Κατὰ Τιμάρχου», προκειμένου νὰ παραστήσῃ τὸ ποιὸν τοῦ κατηγορουμένου ἐνώπιον τοῦ Δικαστηρίου λέγει, ὅτι ἐσύχναζεν εἰς τὰ κυβεῖα, ἔνθα ἐγίνοντο καὶ ἀλεκτορομαχίαι (βλ. κύβους). Ὁ Λιβάνιος εἰς τὴν «Περὶ παραπρεσβείας» τοῦ Δημοσθένους ὑπόθεσιν λέγει τελευτῶν· *ἡ κίνησις τῆς ἔχθρας* (μεταξὺ Δημοσθένους-Αἰσχίνου) *λέγεται διὰ Τίμαρχον τὸν φίλον Δημοσθένους, ὃν ἠτίμωσεν Αἰσχίνης κατηγορήσας ὡς κακοῦ βίου, διότι πρὸς Πιττάλακον τὸν ὀρνιθίαν, φησίν, εἰσῄει, εὔμορφος ὤν, ἐπὶ τῷ θεᾶσθαι τὰς μάχας τῶν ὀρνίθων, διαφθειρόμενον καὶ διαφθείροντα.* Οἱ ὀρνιθίαι ἢ ὀρνιθοτρόφοι εἶχον ὀρνιθῶνας, ἔνθα ἔτρεφον καὶ ἐξεπαίδευον ἀλεκτρυόνας, ὥστε νὰ εἶναι μάχιμοι καὶ ἀνυποχώρητοι εἰς τὰς ἀλεκτορομαχίας. Εἶναι δηλαδὴ οἱ ὀρνιθοτρόφοι οὗτοι ὁμόλογοι τῶν παλαιοτέρων ἀλεκτρυονοτρόφων. **Ἄλλα ἱστορικά:** Οἱ Ρωμαῖοι ἐβράδυναν νὰ τὰς ἀποδεχθοῦν καὶ δὲν φαίνεται νὰ διετηρήθησαν εἰς τὸ Βυζάντιον. Εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Δύσιν ἐγίνοντο ἀλεκτορομαχίαι, συνεχισθεῖσαι καὶ μετὰ τὴν Ἀναγέννησιν. Ὁ Κρόμβελ ἐξέδωκεν διαταγὴν ἀπαγορεύσεώς των.

Πάντως ὁ Πλίνιος («Historiae» X 21) λέγει: Pergami omnibus annis spectaculum gallorum editur, ceu gladiatorum (Εἰς τὴν Πέργαμον κατ' ἔτος παρέχεται δημοσίᾳ θέαμα ἀλεκτόρων, ὅπως τῶν μονομάχων).

Οἱ ἀλέκτορες εἶχον τὴν τιμὴν νὰ γίνουν καὶ ἐπιγράμματα· πβ. ἐπιτύμβ. ἐπίγρ. Μελεάγρου ἐν Παλατίνῃ Ἀνθολογ. 1819 Tauchnitius (VII 428) ἔνθα *ἀλέκτωρ σκαπτοφόρος, καλλαΐνα πτέρυγι-ποσσὸν ὑφαρπάζων νίκας κλάδον...* Ἂν δὲν ἀπατῶμαι, καὶ τάφοι ἀλεκτόρων διαπρεπεῖς ἐνίοτε ὑπῆρχον, ὅπως κυνῶν.

4. Ἀποδιδρασκίνδα ἢ κρυπτίνδα

Ἡ κρυπτίνδα εἶναι τὸ σημερινὸν «κρυφτό», παίγνιον, σήμερον τοὐλάχιστον λίαν προσφιλές, εὔκολον εἰς τὴν διαδικασίαν του, καὶ ἀπὸ τὰ 1-2, ἅτινα εἶχον τὸ προνόμιον νὰ διατηρήσουν καὶ τὴν ὀνομασίαν, ὡς εἴπομεν ἐν προλόγῳ. Παρὰ ταῦτα ὁ πολὺς Πολυδεύκης δὲν ἀναφέρει τὴν λέξιν κρυπτίνδα, ἐνῶ διὰ τὴν ἀποδιδρασκίνδα λέγει (Θ΄, 117): *Ὁ μὲν ἐν μέσῳ καταμύων κάθηται ἢ καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ τις λαμβάνει, οἱ δ' ἀποδιδράσκουσι, διαναστάντος δ' ἐπὶ τὴν ἐξερεύνησιν, ἔργον ἐπῆγ ἑκάστῳ εἰς τὸν τόπον ἐκείνου φθάσαι.* Δηλαδὴ ἡ παραλλαγὴ αὐτὴ —διότι ἀσφαλῶς θὰ ἐπαίζετο καὶ ἀλλέως πως— ἐνθυμίζει τὴν σημερινὴν λειτουργικότητα τοῦ παιγνίου, καθ' ἣν εἰς τὴν «μάνναν», τὴν ἕδραν τοῦ «καταμύοντος» ἔρχονται νὰ πτύσουν, ὅσοι καὶ ὁποιοι προλάβουν, εἴτε εἶναι οἱ κρυφθέντες, ποὺ διαφεύγουν τὴν προσοχὴν τῆς «μάννας», εἴτε εἶναι ἡ ἰδία ἡ «μάννα», ποὺ πτύει ἐπιστρέφουσα εἰς τὴν ἕδραν της, ὅταν ἴδῃ τινὰ τῶν κρυφθέντων.

Δυστυχῶς οὐδεὶς τῶν μεγάλων λεξικογράφων ἀναφέρει τι (Ἡσύχιος, Σουίδας, Μ. Ἐτυμολογικόν, λεξικὸν Ζωναρᾶ-Φωτίου). Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ λεξικὸν τοῦ Liddel-Scott-Κωνσταντινίδου ἀναφέρει τὴν λέξιν κρυπτίνδα καὶ παραπέμπει εἰς Θεόγν. 15.11 (sic).

5. Ἀρτιάζειν ἢ ἀρτιασμὸς καὶ χαλκίζειν ἢ χαλκίνδα

Μὲ τὴν παλάμην κλειστὴν ἐκράτουν ἀριθμὸν καρπῶν (καρύων κ.λ.π.) ἢ σφαιριδίων, ψηφίδων, ἀστραγάλων κ.λ.π. καὶ ἠρώτων τὸν ἀντιπαίκτην νὰ εὕρῃ, ἂν ὁ ἀριθμὸς τῶν κρατουμένων ἦτο ἄρτιος ἢ περιττός. Ὁ ἐπιτυγχάνων ἐλάμβανε τὸ περιεχόμενον τῆς παλάμης. Ἐνίοτε ἐκρατοῦντο ἐν τῇ χειρὶ νομίσματα μικρᾶς ἀξίας (οἷον λεπτά, χαλκοῖ, ὀβολοί). Κατὰ Ἰ. Κακριδῆν («Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος» 1925), ὅταν ὁ ἀρτιασμὸς ἐπαίζετο μὲ χρήματα, ἐλέγετο **χαλκισμός**. Καθ' ἡμᾶς

ὁ χαλκισμὸς ἦτο ἄλλο τι, ὃ βλ. ἐν σχετικῷ κεφαλαίῳ. Ὁ Ἀριστοτέλης («Ρητορική», Γ΄, 1407 β΄), ἀναφέρει τὴν λ. ἀρτιασμός, προσδιορίζων ὅτι κατ' αὐτὸν ἀνεζητεῖτο ἡ εὕρεσις τῶν περιττῶν καὶ ἀρτίων (*τύχοι γὰρ ἄν τις μᾶλλον ἐν τοῖς ἀρτιασμοῖς ἄρτια ἢ περισσὰ εἰπὼν μᾶλλον ἢ πόσα ἔχει*). Τὸ πόσα ἔχει ἦτο τῆς Ποσίνδα (ὃ βλ.). Ὁ Πολυδεύκης (Θ΄, 101) λέγει: *Τὸ δ' ἀρτιάζειν ἐν ἀστραγάλων πλήθει, κεκρυμμένων ὑπὸ τοῖν χεροῖν μαντείαν εἶχε τῶν ἀρτίων ἢ καὶ περιττῶν. Ταυτὸν δὲ τοῦτο καὶ κυάμοις ἢ καρύοις ἢ ἀμυγδάλαις, οἱ δὲ καὶ ἀργυρίῳ πράττειν ἠξίουν, εἰ πιστὸς Ἀριστοφάνης ἐν Πλούτῳ λέγων «στατῆρσι[3] δ' οἱ θεράποντες ἀρτιάζομεν»* («Πλοῦτος» 816).

Καὶ ὁ Ἡσύχιος ἐν *ἀρτιάζειν* παραπέμπει εἰς Πολυδ. Θ΄ 101. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἠρτίαζον καὶ μὲ νομίσματα, ἡ παιδιὰ ἐλέγετο καὶ **χαλκίνδα** ἢ **χαλκίζειν**. Ὁ Ἡσύχιος λέγει· *χαλκίνδα· τὸ εἰς χαλκὸν κυβεύειν.* Ἔτσι, ἀορίστως. Ἀλλὰ ὁ Πολυδεύκης (Ζ΄ 105, 206) λέγει σαφῶς· *χαλκίζειν, παιδιᾶς εἶδος, ἐν ᾗ νομίσματι ἠρτίαζον.* Ἓν μικρὸν ἀπόσπ. ἀπὸ τὸν Ἡρώνδαν (III 5 κ.ἑ.) μᾶς περιπλέκει ὀλίγον τὴν δομὴν τῆς χαλκίνδας: *Καὶ μευ ταλαίνης τὴν στέγην, πεπόρθηκε -χαλκίνδα παίζων· καὶ γὰρ οὐδ' ἀπαρκεῦσιν - αἱ ἀστραγάλαι, Λαμπρίσκε, συμφορῆς δ' ἤδη - ὁρμᾷ ἐπὶ μέζον.* Ἤτοι ἡ μήτηρ τοῦ ἀτάκτου μαθητοῦ παραπονεῖται εἰς τὸν διδάσκαλον ὅτι ὁ υἱός της τῆς ἀναστατώνει τὴν οἰκίαν μὲ τὴν Χ. διότι δὲν ἀρκεῖται εἰς ἀστραγάλους, ἀλλὰ θέλει περισσότερα. Τί ἐννοεῖ; Ὅτι παίζει χρήματα; παίζει μόνος ἢ μετ' ἄλλων; Μόνος ὅμως δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἀρτιάζῃ, ἀπαιτεῖται ἄλλος εἰς τοὐλάχιστον. Μήπως ὁ Ἡρώνδας συγχέει τὴν χαλκίνδαν μὲ τὸν χαλκισμόν, καθ' ὃν εἶναι δυνατὸν νὰ δημιουργῆται ποιός τις τάραχος;

Ὁ Πλάτων εἰς «Λῦσιν» (206 III 30e) ἀναφέρει νέους ἀστραγαλίζοντας καὶ ἀρτιάζοντας: *Εἰσελθόντες δὲ κατελάβομεν αὐτόθι τεθυκότας τε τοὺς παῖδας καὶ τὰ περὶ τὰ ἱερεῖα σχεδόν τι ἤδη πεποιημένα, ἀστραγαλίζοντάς τε δὴ καὶ κεκοσμημένους ἅπαντας. Οἱ μὲν οὖν πολλοὶ ἐν τῇ αὐλῇ ἔπαιζον ἔξω, οἱ δέ τινες τοῦ ἀποδυτηρίου ἐν γωνίᾳ ἠρτίαζον ἀστραγάλοις παμπόλλοις ἐκ φορμίσκων τινῶν προαιρούμενοι· τούτους δὲ περιέστασαν ἄλλοι θεωροῦντες.* Ὁμοίως ὁ Πλάτων ἐν «Σισύφῳ» 387, 10 λέγει· *διαμαντευόμενος καὶ σχεδιάζων λέγειν ὅτι ἂν τύχῃ... ὥσπερ καὶ οἱ ἀρτιάζοντες οὐδὲν ἐπιστάμενοι περὶ τῶν ἀρτίων τε καὶ περιττῶν ὧν ἂν ἐν ταῖς χερσὶ ταῖς αὐτῶν ἔχωσιν, ὅμως ἐπιτυγχάνουσι λέγοντες περὶ τῶν αὐτῶν τἀληθῆ.* Οἱ Ρωμαῖοι ἔπαιζον ἀνάλογον παίγνιον μὲ τὴν ὀνομασίαν par-impar. (Par-impar ludere= παίζειν ἄρτια-περιττά). Καὶ οἱ Βυζαντινοὶ ἠρτίαζον μὲ τὴν ὀνομασίαν «ζυγὰ-ἄζυγα» (ἄζυγα διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς κυριολεκτοῦντας ἦσαν τὰ περιττά). Ἡ λέξις ἄζυγα ἄλλωστε εἶναι ἀρχαία, τοῦ ἀλεξανδρ. ἑλληνισμοῦ ἤδη. Πβ. Σουίδαν ἐξηγοῦντα τὴν λέξιν περισσά· *τὰ καλούμενα ἄζυγα.*

Σήμερον οἱ Ἑλληνόπαιδες παίζουν τὴν παιδιὰν καλοῦντες αὐτὴν «μονὰ-ζυγά». Τὸ παιζόμενον σύγκειται ἀπὸ βόλους, ψηφῖδας ἢ χρήματα.

6. Ἀσκωλιασμὸς

Ἡ λέξις παράγεται ἀπὸ τὸ ἀσκὸς καὶ τὸ ρῆμα ἅλλομαι. Ἦτο δὲ παιδιὰ ἐνσωματωμένη εἰς τὰς ἑορτὰς τῶν Μικρῶν Διονυσίων. Ὑπῆρχε καὶ τὸ σχετικὸν ρ. *ἀσκωλιάζω* ἢ *ἀσκωλίζω*, τὸ ὁποῖον δὲν ἐδήλου μόνον τὴν συμμετοχὴν εἰς τὸ παίγνιον, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐν γένει στάσιν καὶ κίνησιν ἐπὶ τοῦ ἑνὸς ποδός. Πβ. καὶ Πλατ. «Συμπόσιον» (190d): *Ἐφ' ἑνὸς πορεύσονται σκέλους ἀσκωλίζοντες.* Ἔτι δὲ καὶ Πολυδεύκην (Β΄ 194): *ἀσκωλιάζειν δὲ ἔλεγον τὸ τῷ ἑτέρῳ ποδὶ ἅλλεσθαι.* Ἡ παιδιὰ ἦτο πανελλήνιος.

Οἱ ἀσκοὶ ἦσαν ἐκ τραγείου δέρματος ζῴου θυσιασθέντος εἰς τὸν Διόνυσον. Ἡ δευτέρα ἡμέρα τῶν Μικρῶν Διονυσίων ἐλέγετο **Ἀσκώλια** καὶ ἦτο ἀφιερωμένη

εἰς τὴν παιδιὰν ταύτην. **Πῶς ἐπαίζετο:** Ἐπὶ ἀσκῶν πλήρων οἴνου ἢ πεφυσημένων δι' ἀέρος καὶ ἐξωτερικῶς ἠλειμμένων διὰ λίπους ἢ ἐλαίου, διὰ νὰ ἐκλιστροῦν οἱ ἐπ' αὐτῶν πηδῶντες, ἐπήδων νέοι, γυμνόποδες ἢ καὶ τελείως γυμνοί, μὲ τὸν ἕνα πόδα. Ἡ προσπάθεια νὰ ἰσορροπήσουν ἐπὶ τοῦ ἀσκοῦ καὶ αἱ λαμβανόμεναι στάσεις ἀπετέλουν τι ἀξιοθέατον. Ἐνίοτε οἱ ἐκλιστρῶντες καὶ καταπίπτοντες προεκάλουν τὸν γέλωτα τῶν θεωμένων. Πβ. καὶ Εὔβουλον ἐν τῇ ἀπολεσθείσῃ κωμωδίᾳ «Ἀμάλθεια» ἀπόσπ. 8 (ἔκδοσις Th. Kock, τόμ. II σελ. 166): *Καὶ πρός γε τούτοις ἀσκὸν εἰς μέσον -καταθέντες εἰσάλλεσθε καὶ καγχάζετε- ἐπὶ τοῖς καταρρέουσιν ἀπὸ κελεύσματος* (καὶ πρὸς τούτοις ἀφοῦ ἐτοποθετήσατε ἀσκὸν εἰς τὸ μέσον, πηδᾶτε ἐπ' αὐτοῦ καὶ γελᾶτε ἐξ αἰτίας τῶν καταπιπτόντων κατόπιν ἐντολῆς). Συχνάκις τὸ πήδημα ἐγίνετο μετά τινα φορὰν καί πως δρομαίως, ἀλλ' ἡ φορά, ὁ δρόμος διηνύετο ἐπὶ τοῦ ἑνὸς ποδὸς (ὅπως τὸ σύγχρονον «κουτσό»). Ὁ Πολυδεύκης (Θ΄ 121) λέγει: *Ὁ δ' ἀσκωλισμὸς τοῦ ἑτέρου ποδὸς αἰωρουμένου κατὰ μόνον τοῦ ἑτέρου ποδὸς πηδᾶν ἐποίει, ὅπερ ἀσκωλιάζειν ὠνόμαζον. Ἤτοι εἰς μῆκος ἡμιλλῶντο ἢ ὁ μὲν ἐδίωκεν οὗτος, οἱ δ' ἀπέφευγον ἐπ' ἀμφοῖν θέοντες, ἕως τῷ φερομένῳ ποδὶ ὁ διώκων δυνηθῇ τυχεῖν. Ἢ καὶ πάντες ἐπήδων ἀριθμοῦντες τὰ πηδήματα. Προσέκειτο γὰρ τῷ πλήθει τὸ νικᾶν.*

Αἱ ὡς ἄνω παραλλαγαί, ὧν μνείαν ποιεῖται ὁ Πολυδεύκης, μᾶς φέρουν εἰς τὸ σημερινὸν «κουτσό», ὅπερ ἐπαίζετο καὶ παίζεται εἰς διαφόρους παραλλαγάς. Κυρίως δὲ τὸ πήδημα γίνεται νῦν ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ποδός. Κατὰ Ἰ. Κακριδῆν ἡ παιδιὰ αὕτη ἐπαίζετο ἐν Ἠπείρῳ μὲ τὴν ὀνομασίαν «ἀσκί). (Βλ. «Ἡμερολόγιον τῆς Μ. Ἑλλάδος» 1925, μελέτην του). Ὁ Σουίδας τὰ αὐτὰ περίπου λέγει ἐν λ. ἀσκωλιασμός: *τὸ ἐφ' ἑνὸς ποδὸς βαίνειν.* Εἰς δὲ τὸ ἀσκωλιάζειν: *Τὸ ἐπὶ ἀσκῶν ἅλλεσθαι ἕνεκα τοῦ γελωτοποιεῖν. Ἐν μέσῳ τοῦ θεάτρου ἐτίθεντο ἀσκοὺς πεφυσημένους καὶ ἀληλιμμένους, εἰς οὓς ἐναλλόμενοι ὠλίσθαινον, καθά περ Εὔβουλος ἐν Δαμαλίᾳ φησί*[4]. Ὁ Ἡσύχιος λέγει: *ἀσκωλίζοντες· ἀφ' ἑνὸς ποδὸς ἀλλόμενοι.* Καὶ εἰς τὴν λ. ἀσκωλιάζεις λέγει· *κυρίως μὲν ἐπὶ τοὺς ἀσκοὺς ἅλλεσθαι, ἐφ' οὓς ἀληλιμμένους ἐπήδων γελοίου ἕνεκεν.* Ὁ Flacelière λέγει ὅτι («Δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν Ἀρχ. Ἑλλήνων» μετάφρ. Γερ. Βανδώρου, 1970) ὁ νικητὴς ἔπαιρνεν ὡς ἔπαθλον τὸν ἀσκόν.

Ἡ παιδιὰ συντόμως μετεκόμισε καὶ εἰς τὰς γειτονίας, τὰς τριόδους καὶ τὰς ἀγυιάς, ἔνθα εἰς πᾶσαν ὥραν ἐπαίζετο λίαν προσφιλῶς κυρίως εἰς τὰς παραλλαγάς της (βλ. Πολυδεύκην ἀνωτέρω) καὶ ὄχι ἐπὶ ἀσκῶν οἴνου. Εἰς τὰς ἀνεπισήμους ταύτας ἐκτελέσεις οἱ μετέχοντες δὲν ἦσαν γυμνοὶ καὶ δὲν ἦσαν πάντοτε καὶ γυμνόποδες. Πβ. καὶ Ἀριστοφ. «Πλοῦτος», 127-29): *Ποθεῖς τὸν οὐ παρόντα καὶ μάτην καλεῖς -οἴμοι δὲ κωλῆς, ἣν ἐγὼ κατήσθιον.- ἀσκωλίαζ' ἐνταῦθα πρὸς τὴν αἰθρίαν.*

Τὸ Μ. Ἐτυμολογικὸν ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ἐπὶ τοῦ ἑνὸς ποδὸς στάσιν· *ἀσκωλιάζω: Ἀσκωλιάζειν ἐστὶ τὸ ἵστασθαι ἐφ' ἑνὸς ποδὸς ἢ στερούμενον τῶν κατὰ φύσιν... κυρίως γὰρ λέγεται τὸ ἐπὶ ἀσκῶν ἅλλεσθαι.*

Ρωμαῖοι - Βυζαντινοί: Οἱ Ρωμαῖοι ἔπαιζον τὸν ἀσκωλιασμόν, περίπου ὅπως οἱ Ἕλληνες, ἐξ ὧν ἀσφαλῶς τὸν ἔλαβον. Λέγει ὁ Βιργίλιος («Γεωργικὰ» II, 381 κ.ἑ.): *Τὰ παλαιὰ παίγνια ἔρχονται εἰς τὸ προσκήνιον καὶ βραβεῖα οἱ Ἀθηναῖοι ἔθεσαν διὰ τοὺς διακρινομένους ἀνὰ τοὺς δήμους (πλατείας) καὶ τὰ χωρία (τριόδους) καὶ πηδοῦν ἐν μέσῳ πότων χαίροντες εἰς ἁπαλοὺς λειμῶνας ἐπὶ ἀλειμμένων ἀσκῶν.* (veteres ineunt proscaenia ludi praemiaque ingeniis pagos et compita circum Thesidae posuere atque inter paula laeti mollibus in pratis unctos saluere per utres).

Εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς διετηρήθη ἡ παιδιά, ἀλλ' ἄνευ πότων καὶ ἀσκῶν, ἤτοι ὡς τὸ νῦν «κουτσό».

7. ᾿Αστραγαλισμὸς ἢ ἀστράγαλοι ἢ ἀστραγαλίζειν - εἰς ὤμιλλαν

Τὸ παίγνιον τῶν ἀστραγάλων ἦτο λίαν προσφιλὲς οὐ μόνον παρὰ παιδίοις, ἀλλὰ καὶ παρὰ παρήβοις, οὐ μόνον παρ' Ἕλλησι ἀλλὰ καὶ Αἰγυπτίοις, ᾿Ιταλιώταις, Μεσοποταμίοις, Μικρασιάταις κ.λ.π.[5]
Διὰ τοῦτο καὶ ἡ παράδοσις τὸ διετήρησε μέσῳ Ρωμαίων (talus) καὶ Βυζαντινῶν (κότσια) μέχρις ἡμῶν. Πρὸ 2-3 δεκαετηρίδων, ἰδίως, ἐπαίζετο εὐρύτατα ὡς «ἀστράγαλος», ὡς «κότσια», ὡς «βεζύρης». Ἑκάστη πλευρὰ εἶχε τὴν ὀνομασίαν της, ὁ δὲ τυχὼν τῆς πλευρᾶς «γάϊδαρος» ἐλάμβανε ραβδισμοὺς παρὰ τοῦ «βεζύρου» ἀναλόγως πρὸς τὴν διαταγὴν τοῦ «βασιλέως». Ἡ δομὴ τοῦ παιγνίου ἦτο διαφορετικὴ ἀναλόγως ἐποχῆς καὶ τόπου, καὶ ὁπωσδήποτε ἀρκετὰ ἀλλοιωμένη ἀπὸ τὴν τῶν ᾿Αρχαίων. Ὅπως τώρα, ἔτσι καὶ τότε, ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ φυσικὸν ὀστοῦν τῶν ὀπισθίων ποδῶν τῶν προβάτων καὶ βοοειδῶν, τὸ λεγόμενον «κότσι», ἤτοι ὁ ἀστράγαλος. Οἱ ἀρχαῖοι τὴν παιδιὰν ἐκάλουν **ἀστράγαλοι**, μεταγενέστερον δὲ **ἀστραγαλισμός**. Λέγει καὶ ὁ ᾿Αρτεμίδωρος («᾿Ονειροκριτικά», III 4): *ἐκ νεκρῶν γὰρ σωμάτων γεγόνασιν οἱ ἀστράγαλοι.* Κατά τινας γλωσσολόγους ἡ λέξις ἀστράγαλος ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ ὄστρακον, ὄστρεον. Ὅσον διὰ τὸ ἀρχικὸν α, τοῦτο προέρχεται ἐξ ἀφομοιώσεως· ὀστράγαλος/ἀστράγαλος. Καὶ πιθανὸν σχέσιν ἔχουν πρὸς τὸ ὀστοῦν, ἀστακός, ἐξ ἀρχικῆς ἰαπετικῆς ρίζης osthro-. Ὑπῆρχε καὶ τὸ ρ. *ἀστραγαλίζω* ἀπαντῶν τὸ πρῶτον παρὰ τῷ κωμικῷ Κρατίνῳ (βλ. ἀποσπάσματα ᾿Αρχ. Ἑλλήνων Κωμικῶν» ὑπὸ Th. Kock, 1880 τόμος I, σελ. 64, ἀπόσπασμα 165). ᾿Αστράγαλοι βεβαίως κατεσκευάζοντο καὶ ἐκ λίθου πηλοῦ, μετάλλων, ἐλεφαντοστοῦ κ.λ.π. Πβ. Propertium, ἐλεγεῖαι, βιβλ. II 24, 12 ἀναφέροντα talos eburnos Ὁ Θεόφραστος ἀναφέρει καὶ δορκαδείους ἀστραγάλους («Μικροφιλοτιμία»). Καὶ ὁ Λουκ. («Ἔρωτες» 415, 16· *ἀστραγάλους Λιβυκῆς δορκός.* Ἔχουν εὑρεθῆ ἰδίως εἰς τάφους τοιοῦτοι ἀστράγαλοι. Ἡ Eva Schmidt εἰς τὸ βιβλίον της Spielzeug und Spiele der Kinder in Altertum, 1971, εἰς τὸν Πίνακα XXIII, 3 παρουσιάζει δύο ἀστραγάλους ἐξ ὀρειχάλκου καὶ ἕνα φυσικόν, ἑλληνικὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα τοῦ 3ου (ἢ 1ου λέγει εἰς σελ. 57) αἱ. π.Χ. ἀπὸ παιδικὸν τάφον τῆς ᾿Ολβίας.

Ὁ ᾿Αριστοτέλης ἀναφέρει *μεμολυβδωμένον ἀστράγαλον.* (Προβλ. 16, 3, 1). Ἴσως νὰ ἐννοῇ μὲ προσθήκην μολύβδου, διὰ νὰ γίνῃ βαρύτερος, ὅπως ἀκριβῶς ἐγίνετο καὶ εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους (βλ. ᾿Ι. Θ. Κακριδῆ «Ἑλληνικὰ παίγνια», εἰς Ἡμερολόγ. Μ. Ἑλλάδος 1925, σελ.. 170) ἢ καὶ μόνον ἐκ μολύβδου. Εὑρέθησαν καὶ διάτρητοι ἀστράγαλοι. Πιθανὸν νὰ ἀπετέλουν εἶδος κομβολογίων ἢ ἦσαν μεμολυβδωμένοι ἢ εἶχον ἄλλο τι μέταλλον ὡς βύσμα ἐν τῇ ὀπῇ.

Ἤδη οἱ ἀστράγαλοι ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Ὅμηρον (᾿Ιλ. Ψ 88 κ.ἑ.): Ὁ Πάτροκλος ἐν παιδικῇ ἡλικίᾳ ἐφιλονίκησε μὲ συμπαίκτην του καὶ τὸν ἐφόνευσε, χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ, κατὰ τὴν ὥραν τῆς παιδιᾶς ταύτης, ὀργισθεὶς (*ἀμφ' ἀστραγάλοισι χολωθείς*). Δι' αὐτὸ ὁ πατὴρ του Μενοίτιος, διὰ νὰ τὸν σώσῃ ἀπὸ τὴν ἐκδικητικὴν μῆνιν συγγενῶν τοῦ θύματος, τὸν ἐπῆγεν εἰς τὸ Πηλέα, εἰς τὴν Φθίαν (κατὰ τὸν Ἡσίοδον καὶ ἄλλους ἀρχαίους συγγραφεῖς ὁ Μενοίτιος ἦτο ἀδελφὸς τοῦ Πηλέως). ᾿Αλλὰ καὶ ὁ «σκοτεινὸς» φιλόσοφος Ἡράκλειτος δὲν ἐδίσταζε νὰ κατέρχεται ἀπὸ τοῦ φιλοσοφικοῦ του ὕψους εἰς τὸ ἔδαφος, διὰ νὰ ἀστραγαλίσῃ μετὰ παίδων (Βλ. Διογ. Λαέρτιον IX, 3)· *ἀξιούμενος δὲ νόμους θεῖναι πρὸς αὐτῶν (ἐνν. τῶν ᾿Εφεσίων), ὑπερεῖδε διὰ τὸ ἤδη κεκρατῆσθαι τῇ πονηρᾷ πολιτείᾳ τὴν πόλιν. ἀναχωρήσας δὲ εἰς τὸ ἱερὸν τῆς ᾿Αρτέμιδος μετὰ τῶν παίδων ἠστραγάλιζεν· περιστάντων δ' αὐτὸν τῶν ᾿Εφεσίων· «τί, ὦ κάκιστοι, θαυμάζετ'» εἶπεν, ἢ οὐ κρεῖττον τοῦτο ποιεῖν ἢ μεθ' ὑμῶν πολιτεύεσθαι;* ᾿Απολλώνιος ὁ Ρόδιος («᾿Αργοναυτικά», III 117-8) ἀναφέρει ὅτι ὁ Γανυμήδης μετὰ τοῦ Ἔρωτος *ἀμφ' ἀστραγάλοισι δὲ τώγε*

- *χρυσείοις, ἄτε κοῦροι ὁμηθέεις ἑψιόωντο* (ἐν 'Ολύμπῳ). Τὸ παίγνιον ἐλέγετο καὶ **ἄστρις, ἄστριχος** (= ἀστράγαλος). Πβ. καὶ κωμ. 'Αντιφάνη˙ *ἐπαίζομεν δὲ ἀρτίως τοῖς ἀστρίχοις* («'Επιδαύριοι», ἀπ. 1). Καὶ ὁ 'Ησύχιος εἰς τὴν λέξιν ἄστριες καὶ ἄστριχοι λέγει ὅτι εἶναι οἱ ἀστράγαλοι. 'Επ' αὐτοῦ καὶ ὁ Πολυδεύκης λέγει (Θ΄ 95 κ.ἑ.)˙ *Τὸ μὲν ἀστραγάλοις παίζειν καί ἀστραγαλίζειν καὶ ἀστρίζειν ἔνιοι τῶν ποιητῶν εἰρήκασιν ὅτι τοὺς ἀστραγάλους καὶ ἀστρίας εἰσὶν οἵ ὠνόμαζον, 'Αντιφάνης δὲ καὶ ἀστρίχους.* 'Αλλὰ καὶ τὸ Μ. 'Ετυμολογικὸν ἔχει τὸ λῆμμα ἄστριας λέγον˙ *Καλλίμαχος˙ δέκα ἄστριας αἴνυτο λάτρον.* Παράγει δὲ τὴν λέξιν ἐκ τοῦ ἀστράγαλος: *Εἴρηται ὑποκοριστικῶς ὡς Παρθένιος Πάρθις.....* Παρεμφερῆ εἶναι καὶ τὰ τοῦ λεξικοῦ 'Ι. Ζωναρᾶ - Φωτίου (ἔκδ. Crusius, 1808, Λειψία), ἔνθα τὸ ἄστριες οὐδέτερον: *"Αστρια: Οἱ ἀστράγαλοι: Καλλίμαχος˙ δέκα δ' ἄστρι' αἴνυτο λάτρον.* Τέλος καὶ ὁ Κρατῖνος («Πλοῦτοι», 2) λέγει˙ *οἷς δὴ βασιλεὺς Κρόνος ἦν τὸ παλαιὸν - ὅτε τοῖς ἄρτοις ἠστραγάλιζον.* **Πῶς ἐπαίζοντο:** 'Επαίζοντο ἀπὸ δύο ἢ περισσοτέρους παίκτας, ἰδίᾳ δὲ ἀπὸ παῖδας καὶ γυναῖκας, μὴ ἀποκλειομένων καὶ τῶν ἀνδρῶν.

'Επαίζοντο μὲ τέσσαρα «κότσια», ἔχοντα ἀριθμοὺς εἰς ἑκάστην πλευράν των. ῏Ησαν δὲ ἀριθμημένοι ὡς ἑξῆς: Μὲ τὸν ἀριθμὸν *α* ἢ ἓν εἰς τὴν κοίλην πλευράν, μὲ τὸ *γ* ἢ *τρία* εἰς τὴν ἐξωγκωμένην, καὶ εἰς τὰς ἄλλας δύο, τὰς πλαγίας, μὲ τὸ *δ* ἢ *τέσσαρα* καὶ ς΄ ἢ *ἕξ*. Δὲν ὑπῆρχεν ὁ ἀριθμὸς δύο καὶ πέντε, ἄγνωστον διατί. 'Ο Πολυδεύκης ἐπ' αὐτοῦ λέγει˙ *δυὰς καὶ πεντὰς ἐν ἀστραγάλοις, ὥσπερ ἐν κύβοις, οὐκ ἔνεστιν.*

'Ο 'Αριστοτέλης σχετικῶς μὲ τὰς πλευρὰς τοῦ ἀστρ. λέγει: *Πάντα δὲ τὰ ἔχοντα ἀστράγαλον...... ἔχει αὐτὸν ὀρθόν.... τὸ μὲν πρανὲς ἔξω, τὸ δ' ὕπτιον ἔσω, καὶ τὰ μὲν κῷα ἐντὸς ἐστραμμένα πρὸς ἄλληλα, τὰ δὲ χῖα καλούμενα ἔξω, καὶ τὰς κεραίας ἄνω.* 'Η ἐξωγκωμένη δηλαδὴ πλευρά του ἐλέγετο *πρανές*, ἡ ἔναντι αὐτῆς κοίλη *ὕπτιον*, ἐκ τῶν ἄλλων πλευρῶν; τῶν στενῶν, ἡ μία ἐλέγετο *κῷον*, ἡ δὲ ἄλλη ἔναντι στενὴ *χῖον*, αἱ δὲ ἄκραι του, ἄνευ ἀριθμοῦ καὶ ἴσως ἐπιπτώσεως εἰς τὴν παιδιάν, ἐλέγοντο *κεραῖαι*. Πάντως ὡς πρὸς τὴν ὀνομασίαν τῶν πλευρῶν καὶ τὴν ἀρίθμησίν των ὑπάρχει ποιά τις σύγχυσις, ἣν ἐπισημαίνει καὶ ὁ Pauly-Wissowa. ῎Ισως χῖον=1 (ἕν), κῷον = 6 (ἕξ), ὕπτιον = 3 ἢ 4, πρανὲς = 4 ἢ 3 (βλ. καὶ Πολυδεύκη Θ΄ 100). 'Επιτυχὴς ῥῖψις ἦτο ὅτε ἕκαστος τῶν 4 ἀστραγάλων εἶχεν ἐπὶ τῆς ὁρωμένης πλευρᾶς του διαφορετικὸν ἀριθμόν. Βλ. καὶ Λουκιανοῦ ("Ερωτες» 415, 16: *εἰ τὴν θεὸν εὐβολήσειε, μηδενὸς ἀστραγάλου πεσόντος ἴσῳ σχήματι.* Αὐτὴ ἡ ῥῖψις ἐλέγετο **'Αφροδίτη** (οἱ Ρωμαῖοι τὴν ἔλεγον jactus Veneris *Πβ. καὶ* Martialis epigr. XIV 14: cumsteterit nullus vultu tibi. Χειροτέρα ῥῖψις, ἦτο ὅτε ὅλοι οἱ ἀστράγαλοι ἐδείκνυον τὸν αὐτὸν ἀριθμόν. 'Η ῥῖψις αὐτὴ ἐλέγετο **κύων** (λατινιστὶ canis). 'Επίσης κάποια ἄλλη ἀποτυχημένη βολὴ (εἰς κάποιαν ἀπὸ τὰς ἀρκετὰς παραλλαγὰς τῆς παιδιᾶς) ἐλέγετο **ὄνος**. Αὐτὴ μᾶς ἐνθυμίζει ἀκριβῶς τὴν σημερινὴν ἀποτυχημένην βολὴν «γάϊδαρος». Πβ. καὶ 'Οβίδιον Tristia, II 472: Quid valeant tali, quo possis plurima jactu - fingere, damnosos effugiasque canes. Καὶ Propertius («'Ελεγεῖαι» βιβλ. IV 8, 45-46)˙ Me quoque per talos venerem quaerente secundos, – semper damnosi subsiluere canes. 'Ο ἐπιτυχὼν 'Αφροδίτην ἐλέγετο **βασιλεύς**. Καὶ σήμερον εἰς τὰ «κότσια» ἡ καλυτέρα βολὴ λέγεται «βασιλιᾶς». Πβ. καὶ Λουκ. «Τὰ πρὸς Κρόνον», 387, 4: *"Ετι καὶ βασιλέα μόνον ἐφ' ἁπάντων γενέσθαι τῷ ἀστραγάλῳ κρατήσαντα.*

Γενικῶς ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθοῦν 35 βολαί, ὧν ἑκάστη εἶχε τὸ ἰδιαίτερον ὄνομά της. ῎Ετσι ἔχουν διασωθῆ αἱ ὀνομασίαι **'Αλέξανδρος, γραῦς, Δαρεῖος** κ.λ.π. Καὶ ἀσφαλῶς ἐπαίζετο μὲ πολλὰς παραλλαγάς. 'Ο Πολυδ. (Θ΄ α5) λέγει˙ *Τὸ δὲ σχῆμα τοῦ κατὰ τὸν ἀστράγαλον πτώματος ἀριθμοῦ δόξαν εἶχε, καὶ τὸ μὲν μονάδα δηλοῦν καλεῖται κύων, τὸ δὲ ἀντικείμενον χιὰς καὶ χῖος οὗτος ὁ βόλος... Καὶ μὴν καί*

στησίχορος ἐκαλεῖτό τις παρὰ τοῖς ἀστραγαλίζουσιν ἀριθμός, ὃς ἐδήλου τὰ ὀκτώ· τὸν γὰρ ἐν Ἱμέρᾳ τοῦ ποιητοῦ τάφον ἐξ ὀκτὼ πάντων συντεθέντα πεποιηκέναι τὴν «παντ' ὀκτὼ» φασὶ παροιμίαν. Ἐπεὶ δὲ τοῖς τετταράκοντα τοῖς μετὰ τοὺς τριάκοντα προστᾶσιν Ἀθήνησι συνῆρξεν Εὐριπίδης, εἰ τετταράκοντα συνήθροιζεν ἀστραγάλων βολή, τὸν ἀριθμὸν τοῦτον Εὐριπίδην ὠνόμαζον. Καὶ μὴν καὶ ἀρτιάζειν[6] *ἀστραγάλους ἐκ φορμίσκων κατερωμένους ἐν τῷ ἀποδυτηρίῳ τούς παῖδας ὁ Πλάτων ἔφη· τὸ δ' ἀρτιάζειν ἐν ἀστραγάλων πλήθει κεκρυμμένων ὑπὸ τοῖν χεροῖν μαντείαν εἶχε τῶν ἀρτίων ἢ καὶ περιττῶν.*

Μία ἄλλη παραλλαγή, ἣν μᾶς διετήρησεν ὁ πολύτιμος Πολυδεύκης (Θ' 101) ὠνομάζετο **εἰς ὤμιλλαν**. Εἶχε δὲ οὕτως: *Εἰ μὲν οὖν κύκλου περιγραφέντος ἀφιέντες ἀστράγαλον ἐστοχάζοντο τοῦ μεῖναι τὸν βληθέντα ἐν τῷ κύκλῳ, ταύτην εἰς ὤμιλλαν τὴν παιδιὰν ὠνόμαζον, καίτοι με οὐ λέληθεν, ὅτι καὶ ὄρτυγα ἐνιστάντες τῷ περιγραπτῷ κύκλῳ, ὁ μὲν ἔκοπτε τὸν ὄρτυγα τῷ δακτύλῳ, ὁ δὲ πρὸς τὴν πληγὴν ἐνδοὺς ἀνεχαίτισεν ἔξω τοῦ κύκλου καὶ ἥττητο ὁ τοῦ ὄρτυγος δεσπότης· ἐν γοῦν «Ταξιάρχοις» Εὔπολις τοῦ Φορμίωνος εἰπόντος «οὐκοῦν περιγράψεις ὅσον ἐναριστᾶν κύκλον;» ἀποκρίνεται «τί δ' ἔστιν; εἰς ὤμιλλαν ἀριστήσομεν; ἢ κόψομεν τὴν μᾶζαν ὥσπερ ὄρτυγα;».* (βλ. καὶ ὀρτυγοκοπία).

Δι' ἀστραγάλων ἐπαίζετο καὶ ἡ παιδιὰ **τρόπα** (βλ. λ.) καὶ οἱ **πεντέλιθοι** ὡς καὶ τὸ πασίγνωστον **ἀρτιάζειν ἢ ἀρτιασμός** (βλ. λ.).

Τοὺς ἀστραγάλους ἔρριπτον μὲ τὸ χέρι ἢ ἀπό τινος κυτίου, καλαθίσκου ὀνομαζομένου **κηθίον** γενικῶς, καὶ ἐνταῦθα ἰδιαιτέρως**πύργος** (βλ.καὶ κύβοι) ἢ ὡς ἀνωτέρω **φορμίσκος**. Οἱ ἀρχαῖοι ἠστραγάλιζον ὁπουδήποτε: ἐν ταῖς αὐλαῖς τῶν οἰκιῶν, ἐν ταῖς οἰκίαις, ἐν τῇ ὁδῷ (βλ. κατωτέρω, ὅτι ὁ Ἀλκιβιάδης *ἔπαιζεν ἀστραγάλοις ἐν στενωπῷ*), ἐν παλαίστραις, γυμνασίοις, λουτροῖς καὶ δὴ ἐν τοῖς ἀποδυτηρίοις τῶν λουτρῶν, τῶν παλαιστρῶν κ.λ.π.). Ὁ Πλάτων ἐν «Λύσιδι» (206, III 30e) ἀναφέρει σκηνὴν ἀστραγαλισμοῦ ἐν παλαίστρᾳ· *εἰσελθόντες δὲ κατελάβομεν αὐτόθι τεθυκότας τε τοὺς παῖδας καὶ τὰ περὶ τὰ ἱερεῖα σχεδὸν τι ἤδη πεποιημένα, ἀστραγαλίζοντάς τε δὴ καὶ κεκοσμημένους ἅπαντας.*

Ἆράγε τὸ σωθὲν ἀπόσπασμα τοῦ Κρατίνου («Πλοῦτοι», 165, ἔκδοσις Kock)) *ὅτε τοῖς ἄρτοις ἠστραγάλιζον*, ὑποσημαίνει ὅτι οἱ ἄρτοι ἦσαν ὁ σκοπὸς ἢ μᾶλλον τὸ κέρδος τοῦ παιγνίου ἢ μήπως ἠστραγάλιζον μὲ ἀρτίδια ἐν σχήματι ἀστραγάλων; **Ἄλλα ἱστορικά:** Οἱ ἀστράγαλοι εἶναι παλαιότατον παίγνιον ἐν τῷ τότε γνωστῷ κόσμῳ, παλαιότερον τῶν πεσσῶν καὶ τῶν κύβων, πρὸς οὓς παρουσιάζουν καὶ ὁμοιότητάς τινας: (καὶ τὰ τρία ἦσαν «καθιστικά», τυχηρά, παιζόμενα ὑπὸ ὡρισμένων μόνον παικτῶν κ.λ.π.).

Ὁ Παυσανίας (VI, 24,7 - «Ἠλιακά») ἀναφέρει Ἱερὸν τῶν Χαρίτων, ἔνθα ἄγαλμα μὲ τὰς Χάριτας, κρατούσας ἡ μία ρόδον, ἡ ἄλλη κλάδον μυρσίνης καὶ ἡ τρίτη ἀστράγαλον, ἐξηγῶν ὅτι ρόδον καὶ μυρσίνη ἦσαν ἀγαπητὰ τῆς Ἀφροδίτης, αἱ δὲ Χάριτες ἀγαπηταὶ καὶ αὐταὶ τῆς Ἀφροδίτης, οἱ δὲ ἀστράγαλοι ἀγαπητοὶ εἰς τοὺς παῖδας, οὕστινας δὲν ἔχουν πλήξει τὰ γηρατεῖα (*ἀστράγαλον μειρακίων καὶ παρθένων, οἷς ἄχαρι οὐδὲν πω πρόσεστιν ἐκ γήρως, τούτων εἶναι τὸν ἀστράγαλον παίγνιον*).

Ἦτο ἀγαπητὸν παίγνιον τῶν παίδων καὶ γυναικῶν (σώζεται καὶ ἀγαλμάτιον πήλινον παριστῶν γυναῖκας ἀστραγαλιζούσας. (Βλ. «Ἡ καθημερινὴ ζωὴ εἰς τὴν Ἀρχ. Ἑλλάδα, Κ. Κολόμποβα - Ε. Ὀγκρέτσκάϊα» μετάφρ. Γ. Ζωΐδου, σελ. 81). Ἕτερον δέ, ἐν Βερολίνῳ ἀποκείμενον, παριστᾷ γυναῖκα μόνην ἀστραγαλίζουσαν). Οἱ ἄνδρες προετίμων τοὺς πεσσοὺς καὶ τοὺς κύβους. Ἐδίδοντο καὶ ὡς βραβεῖον εἰς νικητὰς παιδικῶν ἀγώνων ἢ προσεφέροντο ὡς ἀναθήματα εἰς τὸν Ἀσκληπιὸν καὶ ἄλλους θεοὺς ἐκ μέρους παίδων καὶ γυναικῶν. Διὸ καὶ ἀφθονοῦσιν ἰδίᾳ εἰς παιδικοὺς τάφους. Εἰς ἐπίγραμμά τι τοῦ Ἀσκληπιάδου ἀναφέρεται:

Νικήσας τοὺς παῖδας, ἐπεὶ καλὰ γράμματ' ἔγραψε – Κώναρος, ὀγδοήκοντ' ἀστραγάλους ἔλαβεν (ἀνθολογία - florilegium - διαφόρων ἐπιγραμμάτων παλαιῶν, εἰς 7 βιβλία, ὑπὸ 'Ερρ. Στεφάνου, 1566). Γενικῶς εἰπεῖν οἱ ἀστράγαλοι ἦσαν (ὅπως καὶ οἱ κύβοι, ἐν μέρει καὶ οἱ πεσσοὶ) μέσα εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἀρχαίων, ἓν εἶδος σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός των. Συχνάκις οἱ συγγραφεῖς ἀναφέρονται εἰς αὐτούς, διὰ νὰ δηλώσουν τι σαφέστερον, ὡς τῶν ἀστραγάλων ὄντων λίαν προσιτῶν καὶ εἰς τὸν κοινότερον νοῦν. Πβ. Πλουτ. «συμποσιακὰ προβλήματα» V 6: *Ὥσπερ οἱ ἀστράγαλοι τόπον ἐλάττω κατέχουσιν ὀρθοὶ πίπτοντες ἢ πρηνεῖς, οὕτως ἡμῶν ἕκαστον ἐν ἀρχῇ μὲν ἐπὶ στόμα προνεύειν ἀποβλέποντα πρὸς τὴν τράπεζαν, ὕστερον δε μετασχηματίζειν ἐπὶ βάθος ἐκ πλάτους τὴν κατάκλισιν.*

Λέγεται ὅτι καὶ ὁ 'Αλκιβιάδης, ἐνῶ ἠστραγάλιζεν, ἔπεσε κάτω ἐν μέσῃ ὁδῷ, διὰ νὰ ἐμποδίσῃ διερχομένην ἅμαξαν, ἥτις θὰ τοῦ παρημπόδιζε τὴν πορείαν τοῦ παιγνίου (Πλουτ. «'Αλκιβ.» 2)[7]. 'Ο Φερεκράτης (εἰς ἀπόσπασμα τῶν «Δουλοδιδασκάλων») λέγει ὅτι παίζουν γρόνθους ἀντὶ ἀστραγάλων οἱ ἄγνωστοι ἡμῖν παῖδες: *ἀντ' ἀστραγάλων κονδύλοισι παίζετε.* 'Επιτύμβιον ἐπίγραμμα τοῦ Μελεάγρου (VII 428, ἔκδ. Tauchnitius) ἀναφέρει ὅτι ὁ ἀστράγαλος ἦτο προσφιλὲς παίγνιον εἰς τὸν νεκρὸν 'Αντίπατρον τὸν Σιδώνιον (Παλατ. 'Ανθολογία, (1819). Οἱ παῖδες γενικῶς ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν, εἰς τὰ κολπώματα τοῦ χιτῶνος ἀστραγάλους καὶ κάρυα, διὰ νὰ εἶναι ἕτοιμοι διὰ τὰ προχειρότερα καὶ προσφιλέστερα τῶν παιγνίων των. Πβ. καὶ 'Οράτιον (Satirae, II 3, 172) λέγοντα ὅτι ἔφερον talos καὶ nuces εἰς τὸν εὐρύχωρον κόλπον (sinu laxo).

Εἰς ἐπίρρωσιν τῶν ἀνωτέρω ὅτι δηλ. οἱ ἀστράγαλοι ἦσαν σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς τῶν 'Αρχαίων, ἔρχεται καὶ ἡ περίπτωσις τῶν **λισπῶν**. Αἱ λίσπαι ἦσαν ἀστράγαλοι, φυσικοὶ ἢ καὶ τεχνητοί, χωρισμένοι εἰς 2 ἡμιμόρια, τῶν ὁποίων ἑκάτερος δύο φίλων ἐλάμβανεν ἀπὸ ἓν πρὸς ἐνθύμησιν τῆς φιλίας των καί, ἐν περιπτώσει μακροῦ χωρισμοῦ, ἀναχωρήσεώς των.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι καὶ τὸ ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Πλατ. ('Αλκιβιάδης» Α' 110β), ὅπου οἱ ἀστράγαλοι παραβάλλονται πρὸς ὅλας τὰς ἄλλας παιδιάς, καὶ συμπερασματικῶς, ἦσαν οἱ πλέον παιζόμενοι: *Πολλάκις σοῦ ἐν διδασκάλων ἤκουον παιδὸς ὄντος καὶ ἄλλοθι, καὶ ὁπότε ἀστραγαλίζοις ἢ ἄλλην παιδιὰν παίζοις, οὐχ ὡς ἀποροῦντος περὶ τῶν δικαίων καὶ ἀδίκων, ἀλλὰ μάλα μέγα καὶ θαρραλέως λέγοντος περὶ ὅτου τύχοις τῶν παίδων....* 'Απὸ τοὺς «Σφῆκας» (291 κ.ἑ.) φαίνεται προσέτι ἡ μεγάλη ἀγάπη τῶν παίδων πρὸς τοὺς ἀστραγάλους: 'Ο παῖς ἐρωτᾷ πατέρα του ἂν θὰ τοῦ δώσῃ ὅ,τι τοῦ ζητήσῃ. «Βεβαίως» τοῦ ἀπαντᾷ ὁ πατήρ, καὶ συμπληρώνει: *Οἶμαι δέ σ' ἐρεῖν ἀστραγάλους δήπουθεν.* Παρὰ ταῦτα ὁ παῖς ζητεῖ *ἰσχάδας ὦ παπία, ἥδιον γάρ.* 'Επίσης εἰς τὰ συμπόσια ὁ συμποσιάρχης ἐξελέγετο μὲ βάσιν τὴν ῥῖψιν ἀστραγάλων.

Μία δὲ τῶν πολλῶν μαντειῶν (λεκανομαντεία, οἰωνοσκοπία, ῥαβδομαντεία, μαγγανεία, σπλαγχνοσκοπία, χειρομαντεία κ.λ.π.) ἦτο καὶ ἡ δι' ἀστραγάλων, ἡ ἀστραγαλομαντεία. Ἔτι καὶ ὁ 'Αρτεμίδωρος («'Ονειροκριτικά» 3,1) θέτει τοὺς ἀστραγάλους ἐν ὕπνοις· *παιδίον παῖζον ἀστραγάλοις.*

Βυζαντινοί. Οἱ Βυζαντινοί, παραλαβόντες ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, οἵτινες ἠστραγάλιζον (talus ἦτο ὁ ἀστράγαλος, talis ludo τὸ ἀστραγαλίζω καὶ ludus talaris ἢ talarius ὁ ἀστραγαλισμός), διετήρησαν τὸ παίγνιον καὶ τὴν ὀνομασίαν. Τοὺς ἔλεγον ἐπίσης καὶ **κόττια** (κότσια). 'Υπῆρχε καὶ ρ. κοττίζω. Μερικοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ λ. «κότσια» εἶναι τουρκικῆς ἢ σλαβικῆς προελεύσεως. Τοῦτο εἶναι ἀναληθές, διότι ἡ λ. κόττιον εἶναι ἐκ τοῦ κόττος (= κεφαλή, ὄπισθεν μέρος τῆς κεφαλῆς κ.λπ.)[1] καὶ εἶναι ἑλληνική (βλ. εἰς κεφ. περὶ κύβων παρὰ Βυζαντινοῖς).

Ἦτο καὶ παρὰ Βυζαντινοῖς τὰ «κότσια» τυχηρὸν παίγνιον, ἂν συμπεράνωμεν

καὶ ἀπὸ τοὺς ἀπαγορευτικοὺς νόμους περὶ ἀστραγάλων (βλ. καὶ περὶ κύβων παρὰ Βυζαντινοῖς). Ὁ Ἰ. Χρυσόστομος λέγει· *παίδων ἀθύρματα τροχοὺς καὶ ἀστραγάλους καὶ ψηφῖδας καὶ σφαίρας.*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ Β΄ ΜΕΡΟΥΣ

1. Ἀλῆτις= ἡ πλανωμένη (ἐνν. Ἠριγόνη), ἐκ τοῦ ἀλῶμαι.

2. Τὸν ἀλέκτορα ὠνόμαζον καὶ ὀρτάλιχον, ὀρταλιχέα. Ὀρταλὶς δὲ ἦτο ἡ ὄρνις καὶ ὁ νεοσσός. Γενικῶς δὲ πᾶν νεογιλὸν ζῷον ἐλέγετο ὀρταλίς. Ἐπίσης τὴν ἔλεγον καὶ κόττον (καθ' ἡμᾶς ἐκεῖθεν ἡ νεοελληνικὴ κόττα). Ὁμοίως ἡ λ. ἀλεκτρυὼν εἶναι ἀρχαία. Ὡσαύτως καὶ ἡ λ. πετεινός. Μόνον ἡ λ. κόκορας εἶναι νεοελληνικὴ καὶ ἠχοποίητος. Τὰ θηλυκὰ ἀλεκτορίς, ἀλεκτρύαινα εἶναι κλασσικά.

3. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀριστοφάνους ἐκυκλοφόρουν ἐν Ἀθήναις ἀργυροῖ στατῆρες. Τρεῖς χιλιάδες στατῆρες ἰσοδυνάμουν μὲ ἓν τάλαντον. Ἀργότερον ἐκόπησαν χρυσοῖ στατῆρες καὶ ἐν Ἀθήναις. Οἱ Λυδοὶ καὶ οἱ Πέρσαι ἤδη εἶχον θέσει ἐν κυκλοφορίᾳ χρυσοῦς στατῆρας (Δαρεικοὶ στατῆρες). Ἀκριβῶς δ' εἰπεῖν οἱ ἀργυροῖ στατῆρες ἦσαν τετράδραχμα. Τριακόσιοι χρυσοῖ περσικοὶ ἔκαμον ἓν τάλαντον. Ὁ σίκλος ὁ ἀναφερόμενος ἐν τῇ Κ.Δ. ἦτο τετράδραχμον ἢ στατήρ. Ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους λέγει διὰ τοὺς στατῆρας: *Ἃ καὶ δίδραχμα λέγεται. Ἔχει δὲ ὁ στατὴρ κεράτια τριάκοντα ἕξ.* Ἢ οἱ στατῆρες ὑπετιμήθησαν ἢ ποιά τις σύγχυσις ὑπάρχει εἰς τὸν σχολιαστήν. Τὸ κεράτιον εἶναι μεταγενέστερον νόμισμα, ἴσον πρὸς τὸ 1/3 τοῦ ὀβολοῦ.

4. Τὸ «Δαμαλίᾳ» εἶναι λάθος τοῦ Σουίδα. Ἢ εἶναι «Δαιδάλῳ» ἢ «Ἀμαλθείᾳ».

5. Τὸ ὅτι οἱ ἀστράγαλοι ἦσαν ἓν εἶδος μονοπωλίου τοῦ παίζειν μεταξὺ τῶν παίδων φαίνεται καὶ ἐκ μιᾶς φράσεως τοῦ Λουκιανοῦ ἐν «Διαλόγοις θεῶν), 4,3: Ὅταν ὁ Ζεὺς προσπαθεῖ νὰ πείσῃ τὸν Γανυμήδη νὰ παραμείνῃ μὲ τὴν εὐχαρίστησίν του εἰς τὸν Ὄλυμπον, οὗτος ἐρωτᾷ, ποῖον θὰ εὕρῃ συμπαίκτην, ἂν ἐπιθυμήσῃ νὰ παίξῃ. Τότε ὁ Ζεὺς τοῦ ἀπαντᾷ: *Ἔχεις κἀνταῦθα τὸν συμπαιξόμενόν σοι τουτονὶ τὸν Ἔρωτα καὶ ἀστραγάλους μάλα πολλούς.* Ὡσὰν δηλαδὴ νὰ μὴ ὑπῆρχεν ἄλλο παιγνίδιον.

6. Βλ. παίγνιον ἀρτιάζειν.

7. *Ἀλκιβιάδης ἔτι μικρὸς ὢν ἔπαιζεν ἀστραγάλοις ἐν στενωπῷ. Τῆς δὲ βολῆς καθηκούσης εἰς αὐτόν, ἅμαξα φορτίων ἐπῄει. Πρῶτον μὲν ἐκέλευσε περιμεῖναι τὸν ἄγοντα τὸ ζεῦγος· ὑπέπιπτε γὰρ ἡ βολὴ τῇ παρόδῳ τῆς ἁμάξης....*